

**Abdurrahman Sadi'nin Tatar Edebiyatı Tarihi Adlı Eserinde
Kayyum Nasırî¹*****Metin DEMİRCİ**

Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı
mdemirci@ksu.edu.tr

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-3605-9894>

Öz

Kayyum Nasırî Türk dünyası, Tatar düşünce hayatı, dil ve edebiyatı için önemli bir isimdir. Türkiye'de gerektiği kadar bilinmese, eserleri Türkiye Türkçesine aktarılmaya da Nasırî ile ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır. Çağatay (1952), Maraş ve Türkoğlu (2002), Nasırî hakkında bilgiler vermektedir. İnternet ortamında da Roza Kurban'ın yazdığı çeşitli yazılar görülmektedir. Son yapılan çalışmalardan biri de doğumunun 190. yılı münasebetiyle 15 Mayıs 2015'te TÜRKSOY vasıtasıyla Hacettepe Üniversitesi bünyesinde düzenlenen Kayyum Nasırî Anma Sempozyumu'dur. Sempozyuma yurt içinden ve yurt dışından birçok değerli akademisyen katılmıştır. Sempozyumda Biner, Zamaletdinova, Gilazov, Türkoğlu, Yusupova, Demirci, Husnutdinov tarafından bildiriler sunulmuştur. 2017'de Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu'nda da Nasırî ile ilgili Alışık, Shahgoli tarafından birer bildiri sunulmuştur. Kayyum Nasırî ile ilgili Abdurrahman Sadi'nin edebiyat tarihinde detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. Abdurrahman Sadi'nin Tatar Edebiyatı Tarihi Tataristan Devlet Neşriyatında 1926 yılında basılmış, derslerde kullanmak için ve kaynak olarak kullanılmak üzere hazırlanmış bir edebiyat tarihidir. Bu edebiyat tarihi Arap harfli ve Tatarca yazılmıştır. Bahsedilen sempozyumda Abdurrahman Sadi'nin Tatar Edebiyat Tarihi'nden yararlanılarak tarafımızdan bir bildiri sunulmuştur. Aldığımız bilgiler tarafımızdan Arap harfli, Tatarca yazılan bu eserin tamamı taranarak aktarma yoluyla okura sunulmuştur. Gerekli yerlerde açıklamalara, karşılaştırmalara ve çeşitli değerlendirmelere yer verilmiştir.

¹ Makale Geliş/Kabul Tarihi: 06.01.2020 / 14.04.2020

* Bu çalışma 15 Mayıs 2015'te TÜRKSOY vasıtasıyla Hacettepe Üniversitesi bünyesinde düzenlenen Kayyum Nasırî Anma Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirinin genişletilmesi ve makaleleştirilmesi sonucu yeniden yazılmış biçimindedir. Bildiri, sözlü aşamasında kalmış olup başka yerde yayımlanmamıştır.

Künye Bilgisi: Demirci, M. (2020). Abdurrahman Sadi'nin Tatar Edebiyatı Tarihi Adlı Eserinde Kayyum Nasırî. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (1), 129-167. DOI: 10.33437/ksusbd.667382

Anahtar Kelimeler: Kayyum Nasırı, Abdurrahman Sadi, Tatar Edebiyat Tarihi.

Kayyum Nasırî in Abdurrahman Sadi's History of Tatar Literature

Abstract

Kayyum Nasırî is an important person for Turkish world and Tataric thought of life, language and literature. Even though his works weren't translated into Turkish and he is not so well-known as he should be in Turkey. There has been some studies about Nasırî. Çağatay (1952), Maraş and Türkoğlu (2002) give us information about Nasırî. There are also some articles written by Roza Kurban on the internet. One of the latest works is the Kayyum Nasırî Memorial Symposium organised within Hacettepe University on May 15th 2015, by TÜRKSOY. It was for the 190th anniversary of Kayyum Nasırî's birth. Many local and foreign dignified academicians had participated in the symposium. Declarations had been presented by Biner, Zamaletdinova, Gilazov, Türkoğlu, Yusupova, Demirci, Husnutdinov during the symposium. In 2017, Alışık and Shahgoli each one presented a declaration at Modern Studies of Turkishness Symposium, It's possible to find information about Kayyum Nasırî inside literary works of Abdurrahman Sadi. Abdurrahman Sadi's History of Tatar Literature had published by Tatarstan State Publications in 1926 and was prepared to be used as a source of literary history for lessons. This work was written in Tatar and Arabic. In the symposium , we benefited from Abdurrahman Sadi's History of Tatar Literature and presented a declaration. All the Arabic and Tatar scripts in this work were scanned and paraphrased for readers. Comparisons, explanations and several evaluations took place whenever it's necessary.

Keywords: Kayyum Nasırı, Abdurrahman Sadi, History of Tatar Literature.

Giriş

Türk düşünce dünyasında önemli dönüm noktalarında bazı simalar köşe taşı niteliğinde yol gösterme ve yönlendirme bakımından önemli bir yere sahiptir. Eğitim, din, dil ve edebiyat adına çeşitli tartışmaların yaşandığı, kutuplaşmaların olduğu dönemlerde böyle büyük isimlerin fikirleri ve tavırları millet adına doğru kararlar almak için önem arz eder.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasında Tatarlar üzerinde etkin rol oynayan Fatih Kerimî, Musa Carullah Bigiyef, Şehabettin Mercanî, Kayyum Nasırî ve Rızaeddin Fahreddin Tatar Türklerinin yetiştirdiği tarihe mal olmuş, bu kabilden fikir ve bilim adamlarındandır (Özkan, 2006:102)

Tatarlarda usul-i cedit-usul-i kadim, Tatarcılık-Türkicilik tartışmalarının yaşandığı dönemde bu tartışmaların odak noktasında olan isimlerden biri de Kayyum Nasırî'dir.

Kayyum Nasırî Türk dünyası, Tatar düşünce hayatı, dil ve edebiyatı için önemli bir isimdir. Onun düşünce dünyasını tam olarak anlayabilmek için geçmişten günümüze Rus, Tatar ve Türkiye Türkologları ile eğitimcileri, ilahiyatçıları tarafından çeşitli biyografik ve monografik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Nasırî ile ilgili Türkiye'de de birtakım çalışmalar yapılmıştır. Saadet Çağatay (1952), İbrahim Maraş ve İsmail Türkoğlu (2002), Abbasov İmran (1996), Nasırî hakkında bilgiler vermektedir. Bahri Ata (2013), Modern Eğitim Karşısında İki Aydın: Abdülkayyum Nasırî ve Selim Sabit Efendi adlı çalışmasında Türk dünyasının farklı bölgelerinden iki ismi karşılaştırmaktadır. Murat Uzun (2013), Abdullah Tukay'la ilgili makalesinde genel olarak Tatarlardan bahsederken Nasırî'den de bahsetmektedir. İnternet ortamında da Roza Kurban'ın verdiği bilgiler görülmektedir. Son zamanlarda yapılan çalışmalardan biri de doğumunun 190. yılı münasebetiyle 14-15 Mayıs 2015'te TÜRKSOY vasıtasıyla Hacettepe Üniversitesi bünyesinde düzenlenen Kayyum Nasırî Anma Sempozyumu'dur. Sempozyuma yurt içinden ve yurt dışından birçok değerli akademisyen katılmıştır. Sempozyumda İsmet Biner, Gülnara Zamaletdinova, Tahir Gilazov, İsmail Türkoğlu, Alfiya Yusupova, Metin Demirci, Rasim Husnutdinov tarafından bildiriler sunulmuştur. 2017'de Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu'nda da Nasırî ile ilgili Gülşen Seyhan Alışık, Nasser Shahgoli tarafından birer bildiri sunulmuştur.

Kayyum Nasırî'nin çeşitli yönlerini ortaya çıkarma amacıyla ve Tatarlardaki önemine atfen 07 Şubat 2014'te Kazan Federal Üniversitesi tarafından Akademik Kurul'un kararına dayanılarak Kayyum Nasırî ile ilgili Uluslararası faaliyet gösteren Institute of Kayum Nasyri (Kayum Nasırî Enstitüsü) adında bir enstitü kurulmuştur. Enstitünün kuruluş amacı, Enstitü'nün faaliyetleri; Tatarların dil ve kültür, eğitim, destek, tanıtım ve gelişimi alanında Rusya Federasyonu bölgelerinde yakın ve uzak ülkelerle işbirliğinin geliştirilmesi olarak belirtilmektedir. Enstitü şu an Sen Petersburg, Bişkek ve Yekaterinburg gibi üç merkezde faaliyetini yürütmektedir. Bu enstitü British Council, Goethe Enstitüsü, Cervantes Enstitüsü, Konfüçyüs Enstitüsü ve Yunus Emre Enstitüsü gibi enstitülerin çalışma biçimini kendisine şiar edinmektedir (Shaiakhmetova vd, 2017:628-630).

Türkiye'de benzer adda Marmara Üniversitesi bünyesinde bir merkez kurulması hususunda Kazan Federal Üniversitesi akademisyenlerinin çalışmaları² neticesinde Marmara Üniversitesi Göztepe Kampüsü'nde bulunan Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde Kayyum Nasırî Bilim ve Eğitim Merkezi Şubesi faaliyet göstermeye başlamıştır ve herkese açık bir şekilde Tatarca kursları verileceği ilan edilmiştir.³

Kayyum Nasırî ile ilgili Abdurrahman Sadi'nin *Tatar Edebiyatı Tarihi*'nde detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. Abdurrahman Sadi'nin *Tatar Edebiyatı Tarihi* Tataristan Devlet Neşriyatında 1926 yılında basılmış, dersler için ve kaynak olarak kullanılmak üzere hazırlanmış bir edebiyat tarihidir. Bu edebiyat tarihi, Arap harfli ve Tatarca yazılmıştır. Eserin tamamı taranarak eserin farklı yerlerinde Nasırî ile ilgili verilen bilgiler elde edilmiştir. Aldığımız bilgiler tarafımızdan Arap harfli, Tatarca yazılan bu eserden aktarma yoluyla okura sunulmuştur. Gerekli yerlerde açıklamalara, karşılaştırmalara ve çeşitli değerlendirmelere yer verilmiştir.

Abdurrahman Sadi, aslında edebiyat tarihini girişte verdiği bilgilere göre üç cilt hâlinde oluşturmak ve yayımlatmak istemiştir. Bahsedilen tarihte ve yerde basılan edebiyat tarihi, bu üç ciltlik eserin ikinci cildi olarak basılmıştır, yani aslında birinci ciltten önce ikinci cildi yayımlamıştır. Basıldığı tarihte konuların tasnifi bakımından ikinci cilde taalluk eden kısım kendisi tarafından tamamlanmış olması, malzemelerin elinin altında bulunması gibi sebeplerle böyle bir pratik yola gidilmiş olabilir.

Yazar birinci cildi 19. yüzyılın son yarısına kadar Tatar edebiyatı hakkında yazmayı planlamıştır, üçüncü cildi ise Ekim Devrimi sonrası Tatar edebiyatı hakkında oluşturmayı planlamıştır. Ancak derslerde öğretmen ve öğrenciler için bir kaynak olmaması sebebiyle elimizdeki cildin ilk olarak basıldığını belirtmektedir.

Öyleyse elimizdeki cilt 19. yüzyılın ikinci yarısından Ekim Devrimi'ne kadar olan Tatar edebiyatı hakkında yazılmış olmalıdır. Kayyum Nasırî de 1824-1902 yılları arasında yaşadığına göre bu edebiyat tarihinde Kayyum Nasırî ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir.

Abdurrahman Sadi'nin edebiyat tarihinin muhtelif yerlerinde "*Allah beni yazmak için yarattı, yazmadan otursam onun hükmüne karşı gelmekten korkarım diyerek durup dinlenmeden eserler yazan*" Kayyum Nasırî'den sık sık

²Erişim Tarihi: 13.03.2019: <https://ydil.marmara.edu.tr/de/arastirma/akademik-etkinlikler/egitim-ve-komiyon-toplantilari/kayyum-nasiri-merkezi-toplantisi/>

³Erişim Tarihi: 13.03.2019: <http://old.qha.com.ua/tr/toplum/marmara-universitesi-nde-ucretsiz-tatarca-kursu/143182/>

bahsedilmektedir. Ancak özellikle şu başlıklar altında Kayyum Nasırî ile ilgili daha detaylı bilgilere, açıklamalara ve değerlendirmelere yer verilmektedir: Tatarcılık Hareketi ve Kayyum Nasırî, Kayyum Nasırî'nin Tercüme-i Hâli (s.42-48), Edebî Dilde İki Akım (48), Tatar Dilinin İlmî Nazarî İşlenmesi Yolunda (51), Tatar Dilinin İlmî Gramer Nigîzî (temeli) ve Kayyum Nasırî (52), Kayyum Nasırî'nin Eserleri (59), Tabiiyyat ve Riyaziyat Bilimi, Tarih (60), Pedagoji Bilimi (62), Eğitim-Okuma İşlerinde Reform Yapmanın İleri Basamakları (63), Ceditçilik Hareketi ve Usul-i Savtiye (69), Usul-i Cedit Hareketi ve Gaspıralı (70), Matur Edebiyatı Avamî Tatarcılık Hareketi ve Ali Asgar Kemal Dramaları (114), Devrim ve Reyaksiya Günlerinde Dilde İki Akım Mücadelesi (168), On Yıl İçinde Tatar Dilinin İlmî İşlenmesi ve Dilde İkinci Aşama Reformatörlük (183), Halk Edebiyatını Toplama, Bunu Araştırma-İnceleme Yolunda (189).

Buradaki başlıklara ve ele alınan konulara bakılarak bile Kayyum Nasırî'nin Tatar dünyasında, Tatar edebiyat ve fikir yaşamında ne kadar mühim bir kişi olduğu görülür. Kayyum ismi eserde 132 defa geçmektedir. Bunun bir kısmında ise benzetme amaçlı Kayyumlar şeklinde geçmektedir.

1. Eserde Nasırî'nin Biyografisiyle İlgili Verilen Genel Bilgiler ve Değerlendirmeler

Saadet Çağatay, Nasırî'nin doğum ve ölüm tarihini 15.11.1825-2.09.1902 olarak vermektedir (Çağatay, 1952:147). Birkaç yerde ise şubat 1825 tarihi verilmektedir (Türkoğlu-Maraş, 2002:109). Abdurrahman Sadi ise 1824-1902 tarihlerini vermektedir. Çağatay, Nasırî'yle ilgili "K. Nasırî, geçen asrın ikinci yarısında esaretin şiddeti altında üç yüz yıldan beri ağır baskıya yalnız din kuvvetiyle dayanan Kazan ahalisini ilim ve irfan ışıklarıyla uyandırmaya muvaffak olan bir muallim, ders kitapları yazan bir terbiyecisi, mütefekkir, muharrir, filolog, tarihçi, etnograf ve folklorcu olarak muayyen bir metotla çalışmış olan ve hakkında yazı yazanların çoğunun fikirlerine göre bir ansiklopedist idi. O, kendi memleketine yeni Avrupa kültürünün ışıklarını muvaffakiyetle getirmiş ve onu tabii yollarla benimsetmekle de ilk doğru adımı atmış olanlardandır. K. Nasırî Kazan'da bir medresede yetişmiştir. Ulema tarafından yasak⁴ edilmiş olmasına rağmen gizlice Rusça öğrenmiştir. Bu bilginin onun çalışmalarına çok faydaları dokunacağı da aşikârdır. Umumiyetle

⁴ Şiddetli Rus siyasetinin Ruslaştırma cereyanlarına karşı koymak için ulema, İslâm dini vasıtasıyla bütün Rusluğa dair münasebeti bu cümleden dil öğrenmeyi de yüzlerce yıl yasak ederek ahaliyi Ruslardan uzak tutmaya muvaffak olmuştur.

o, Rusça öğrenme taraftarı olan ilk münevverlerdendir.”⁵ şeklinde genel bir değerlendirme yapmaktadır (Çağatay, 1952:147).

Abdurrahman Sadi'nin edebiyat tarihinde Kayyum Nasırî ile ilgili asıl bilgiler 42-63. sayfalar arasında verilmektedir. 42. sayfada Tatarcılık Hareketi ve Kayyum Nasırî başlığıyla Kayyum Nasırî hakkında bilgilere geçilmektedir. Bu bölümde 42. sayfada: “*Bu yolda Tatar dünyasında ilk, esaslı amelî baş hareket de Kayyum Nasırî ile başladı. Kayyum Baba önceki edebî-Türkî dilinden çıkarak yeni edebî Tatar diline önderlik ederek yol açtı.*”⁶ değerlendirmesiyle Kayyum Nasırî'nin Tatarcılık hareketinde ilk olma özelliği vurgulanmaktadır. Akabinde ise Kayyum Nasırî'nin biyografisine yer verilmiştir.

Abdurrahman Sadi: “*O, tüccar ve ruhanîler neslinden olup⁷ 1824'te dünyaya gelmiştir. Vefatı 1902'dir. Önce babasından ders almıştır, sonra Kazan medreselerinden birinde (Ahmet Hazret Medresesinde) tahsil görmüştür. Orada dinî bilimlere ilaveten Arapça ve Farsçayı öğrenmiştir. Buna ilaveten bu medresede o dönem gizli bir şekilde Rusça okumaya merak salmıştır. Tatar burjuvası arasında Ticaret işleri için Rusça öğrenmek gerekliliği onun ataları zamanında sezilen ve onun babası kendisi de Rusçayı, yazılışını az çok öğrenmeye mecbur olmuş idi. Kayyum ise Rusçayı Tatar'ın yenileşmesi, yeni medenî hareketi için ve bunu ilim dünyasına yaygınlaştırmak için birinci kural olduğunu anlayanların önde gelenlerinden, öncülerinden olmuştur.*” (s. 42) diyerek Nasırî'nin tahsili ve Rusçaya verdiği önemi dile getirmektedir.

Eserde Nasırî'nin: “*Nasırî 1850'de başlangıçta dini Rus mekteplerinde Rus Seminaryasında Tatar dilini okutmaya çağrılarak Rus ilim dünyasına girer. Ve meşhur Radlof gibi alim Avrupa Türkologları ile kaynaşmaya başlar. Sonunda 1873'te Tatarlar için açılan “Muallim Mektebi” yanındaki (Bu okul 1872'de açılır.) “Rus-Tatar Başlangıç Mektebi”nde Rus dili okutan, Tatarlar arasından*

⁵ “Kayyum Nasırî Mecmuası” s. 102 de A. Aziz makalesinde: Nasırî ilk defa korkarak da olsa “zi-fünun” olan kimseye Rusça okumanın lazım olduğunu, bildiriyor. 1886'da : “Mümkün olduğu kadar fırsat olsa muamelât babından Rusça okumak dahi caizdir” diyor.

⁶ Alimcan İbrahimof; “İmla, Dil, Edebiyat Meseleleri” (Sayfa, 122) ve “Tatarlar Arasında Devrim Hareketleri” Sayfa, 223.

⁷ K. Nasırî'nin babası Rusça bilen bir tüccar Çin'e gidip ve Megerce illerine, pazarlarına giderek ticaret yapmıştır ve bununla birlikte “Cemaat hadimi” bir molla olduğu gibi Nasırî'nin abisi Abdulhey de Moskova'da kalarak sabun ve mum yaparak onları Rusya'daki birçok pazarda satan ve sonra böylece büyük birikim yaparak çok zenginleşen, büyük mal sahibi. (O sonunda Kazan'a dönerek yaşamaya devam eder.) Nasırî'nin kardeşi Sibir'e gitmiştir, nihayet kendisine bir periske (?) alan bir kişi. (Nasırî'nin detaylı biyografisi hakkında “Kayyum Nasırî” mecmuasında Abdurrahim makalesine bakılsın. Sayfa, 18-76)

çıkan ilk muallim olarak hizmete başlar, Tatar çocuklarına Rusça okutmaya başlar. İlaveten kendi usulüne göre medrese şakirtlerine Rusça okutur. İşte böylece Nasırî Rus dünyası vasıtasıyla kendisi Avrupalılaşmakla birlikte Tatar çocuklarına, Tatar medrese şakirtlerine de Rus ve Tatar dili vasıtasıyla Avrupa bilimlerini vererek onları Avrupa metodu ile eğitmeye başlar. Nihayet Nasırî, Kazan Üniversitesine dinleyici olarak katılır. Kendisini geliştirir ve üniversite yanındaki arkeoloji cemiyetine asıl üye olarak atanıp (1885'te) gerçekten de Avrupa fen muhitine girer. " (s.43) şeklinde hem kendisini geliştirdiği hem de Tatar çocuklarını eğittiği belirtilmektedir. Çağatay, Nasırî'nin misyoner İlminski'nin isteği üzerine seminariyadaki muallimlik görevinden uzaklaştırıldığını belirtmektedir (Çağatay, 1952: 148).

Abdurrahman Sadi, böylece Nasırî'nin Avrupa bilimleri öğrendiğini, Avrupalılaştığını, 1859'da kendisinin ilk muharrirlik adımlarını⁸ attığını, o zamandan itibaren ta ölünceye kadar 42 yıllık ömrü boyunca Tatar dilinde kitaplar yazdığını, gece gündüz bu yolda çalışıp Tatar dilini ve onun halk edebiyatını, mitolojisini araştırma yolunu tuttuğunu, Tatar dilinin gramerinden, lügatinden, belagatinden, edebiyat nazariyesinin üslup bölümünden, Tatarlar için Rus dilinin grameri ve Rus lügatinden, riyaziyat, tabiiyyat, tarih, coğrafya, hıfzıssihha, anatomi-fizyoloji, pedagoji gibi fenlerden Tatar dilinde orijinal eserler yazdığını, Tatar diline Arapça, Türkçe ve Rusçadan tercüme yapıtığını, böylece kendi ilmî makaleleri ile Rus matbuat dünyasına girdiğini, orada da Tatar burjuvasının uyanma seslerini verdiğini belirtmektedir. Nasırî, Tatarca gazete çıkarmaya⁹ niyetlenmiştir, izin alamamasından dolayı bu işi gerçekleştirememese de o, sonra döneminde Tatarlar için hem gazetenin hem derginin yerini tutan kendisinin "*Takvim*"ini çıkarmıştır. Bunun peşinden koşup kendisinin türlü fennî makale ve broşürlerini dağıtmıştır.¹⁰ (s.43)

M. Öner, modern bir medrese eğitimi alan hem de artık Rusçaya da vâkıf olan Müslüman kökenli Türkologlar Mirza Aleksandr Kazem Bek, Said Halfin,

⁸Çağatay, ilk eseri olarak Mecma'ül-Ahbar'ı vermektedir. Bu eseri, müsveddesi kaybolduğu için 1895'te yayımlanmıştır. Çağatay, Nasırî'nin toplam 40 eseri olduğunu belirtmektedir (Çağatay,1952:148).

⁹1871'de çıkmaya başlayan birinci yılki Takviminde o "Bu Takvim 72'de çıkması gerekirdi. -Allahu Teala ecele mühlet verse- buna benzer dahi Tatar dilinde gazete bastırmaya niyet eder. Fakat halkın rağbeti nasıl olur. Okumaktan zevk alan kişiler olursa tamamen hazırlanıp yetiştiğinde o gazete çıkar, malum edilir idi." diye ilan eder.

¹⁰Onun bütün ömrü boyunca yazdığı eseri (Takvim'i hariç) 40 tane olup tamamı dört bin sayfadan fazladır, amma onlara 1228 sayfa civarında olan Takvim'lerini de eklersek (Takvim'i 1871'de çıkmaya başlar, 1897 yılına kadar her yıl çıkarak sadece 95-97 1886'larda da çıkmaz olur, 24 yıl devam eder) Onun bütün yazılı eseri beş bin iki yüz yirmi sekiz sayfa civarındadır.

Şihabeddin Mercani, Mirza Fethali Ahundov, Şokan Velihanov, Cemal Velidi gibi kişilerin yanına Kayyum Nasırî'yi de eklemektedir (Öner, 2018a:145).

Alfina Sibgatullina da Abdurrahman Sadi gibi: *"Tatar halkı tarafından ansiklopedik bilim adamı sayılan Nâsırî, mektep ve medreseler için tarihte ilk olarak fen bilimleri üzerine Tatarca derslik kitapları yazan, Tatarca matematik, fizik, coğrafya vb. bilimlerinden terimler üreten, Tatar folklorunun bütün türlerinden ilk metinleri toplayıp bastıran, Tatarca-Rusça, Rusça-Tatarca sözlükler hazırlayan büyük bir aydındır. Tatarlara bizzat ilk olarak Rusça öğreten bir öğretmen, Tatarca ilk gazete çıkarmak için çabalayıp da Rus hükümetinden izin alamayınca yirmi beş yıl boyunca zengin içerikli masa üstü takvimler bastıran bir gazetecidir."* (Sibgatullina, 2015:185) şeklinde Nasırî'den bahsetmektedir.

Abdurrahman Sadi, Fenler (Tabiiyyat, riyaziyyat, tarih, etnografya, terbiye, pedagoji) başlığıyla 19. yüzyılın ikinci yarısının sonlarında Tatar dünyasına ilk olarak Avrupa manası ile ilim eşiği açıldığını, fen edebiyatı doğmaya başladığını, bunun Tatar reform hareketinin en dikkatle göze çarpan yönü olduğunu, iktisadî, ictimai gidişatın talebine göre Avrupa fenlerine ihtiyaç duyarak Tatar dili vasıtasıyla bunları öğrenmeye ve öğretmeye başladığını, bunun Tatar halkının önüne gelen en büyük medenî ihtiyaç olmasına rağmen bu büyük ihtiyacı başta anlayan kişilerin pek az olduğunu veya anlayan olsa da bunu olduracak, bu büyük işe girişecek ilmî güç olmadığını, bu ilk adımı atan kişilerin bu fenleri Tatar dilinde yazacak kalemleri beklediğini, bu yolda da ilk adımı atan kişinin Kayyum Nasırî¹¹ olduğunu belirtmektedir. Abdurrahman Sadi'ye göre bu ilk tarihî adım Kayyum Nasırî ile başlamıştır. O, Avrupa fenlerini alma yolunda ilk kişi¹² olarak meydana çıkmıştır. Tatar dünyasında ilk olarak işe başlayıp kendisinin Takvim'i vasıtasıyla ve bunlara farklı risalelerini ekleyerek tabiiyyat, coğrafya, kozmografya, tarih, etnografya, terbiye, pedagoji bilimlerinden, estetikten malumat vermesinin yanında bu fenlerden tercüme ve orijinal olarak çeşitli, farklı makaleler, kitaplar yazmıştır. Matematikten, mühendislikten ders kitapları, coğrafyadan, tarım, açılış bilimlerinden, bitkilerden anatomiye ve fizyolojiden etnografyaya birçok alanla ilgili ve tarihi konularda makaleler yazmıştır, kaynak kitaplar oluşturmuştur. (s.58)

¹¹Gerçi Kayyum'dan önde Halfinler gibi kişiler olsa da bunlar Rus hükümetinin Tatar dilini bilen memur âlimleri idi. Onlar halkın ilimde terakkisi tarihinde bir türlü de iz tesir bırakmamışlardır.

¹²Aziz Ubeydullin makalesinden Kayyum Nasırî Mecmuası, sayfa, 90.

2. Eserde Nasırî'nin Dil ve Edebiyata Dair Düşüncesiyle İlgili Verilen Bilgiler ve Değerlendirmeler

Eserde Tatar halkının ilk Avrupaist ve ansiklopedist ideoloğu olan Kayyum Nasırî'ye kadar Tatar dünyasında şimdiki manası ile Tatar dilini doğuran, onu Tatar dili diye dillendiren, bu hususta yol açan kimsenin olmadığından, bu büyük işi 60. yıllardan itibaren Kayyum Nasırî'nin başlattığından bahsedilerek bu husustaki mücadelesi: “*Önceden gelen Türki dilimiz tamamen Çağatay tesirinde olup yarısından fazlası Arapça-Farsça sözler ile dolu olduğundan halk hiçbir şey anlamıyor idi. Nasırî başta işte buna savaş açtı. Tatarcılık temelindeki dili yenileme yolunda çalışan¹³ ilk kahraman olmuştur. Gerçi Hüseyin Feyizhanî, Nasırî ile Mercanî'ye bakıldığında solcu olsa da o Kayyum Nasırî gibi Tatar halkı, Tatar dili diye meydana çıkarmaya, o zaman solculuğu işlemeye cesaret edememiş idi. İşte o büyük kahramanlığı, bu en zor tarihî bir hizmeti biz ilk olarak Nasırî'de gördük.*” (s.44) şeklinde verilmektedir.

Eserin devam eden kısımlarında (s.44-47) Nasırî'nin Tatar halkı ve Tatar dili savunuculuğu *Lehçe-i Tatarîye* ve *Kavaidi Kitabet*'ten alınan bölümlerden hareketle aşağıdaki şekilde dile getirilmektedir:

O açıktan açığa en evvel kendi halkını “Tatar halkı”, dilini de “Tatar dili” diye ortaya çıkan ve Feyizhan'ın üstadı Mercanî “*Lisan-ı Türki men aksaru'l elsinetü ve badeha an istılahatu'l ulum*”¹⁴ diye Türk-Tatar dilinin fakirliğini açıktan açığa söylediği zaman Tatar dilinin başka dillerden hiç de düşük değil belki üstün tarafları olduğunu, bunu delillerle ispat eden kişi oldu. O kendisinin “*Kavaid-i Kitabet*”i vasıtasıyla 1892'de matbuata: “*Bizler Tatarız, kendimize gerek olan sözleri istesek, Arap'tan alırız, istesek Fars'tan alırız, istesek Türk'ten alırız, fakat kendi dilimizin nahiv kaidesine koyarız, kendimize yetecek nahvimiz var!*”¹⁵ diye ortaya Tatarlık demir kazığını koydu. O, bizi Arap-Fars dili esirliğinden kurtarmak için mücadeleye çıktı. Çoğunlukla da “*Önceki hakim-diktatör Arapçadan Tatar'a dönmede Nasırî bizde ilk açık devrimci*” oldu.¹⁶

Nasırî'nin *Lehçe-i Tatarî*'si madde başları bilgisayar ortamına aktarılmış ve bütün söz varlığı üzerine inceleme yapılmış, söz varlığı, XIX. yüzyılın sonunda Kazan merkezli bir yazı dili olarak gelişen İdil-Ural Türkçesinin niteliği hakkında tam bilgi almak üzere incelenmiş ve sonuçları değerlendirilmiştir. Buna göre iki ciltlik bu sözlükte toplam söz varlığının 7043 olduğu, alıntılarının ise 1601 olduğu bilgisi verilmektedir (Öner-Kaya-Özşahin, 2010:9-10). Öner, Kayyum Nasırî'nin

¹³Alimcan İbrahimof “Tatarlar Arasında Devrim Hareketleri” Sayfa, 223.

¹⁴Mustafadu'l Ahbar ikinci bölüm sayfa 46, “*Türk dili dillerin en düşüğü ve yetkin olmayanı, ilmi adlandırmadan uzak olanı*” şeklindeki söz.

¹⁵Kavaid-i Kitabet, sayfa 5.

¹⁶Alimcan İbrahimof “Kayyum Nasırî Mecmuası” sayfa, 11.

bu eserini Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmanî* (1876) adlı ilk Osmanlı sözlüğünden ilhamla ondan yirmi yıl sonra yazdığını söylemektedir (Öner,2018b:254)

Kısacası o, kendisine kadar olmayan edebî bir dil doğurdu. O ilk olarak Tatarlara kendilerinin bir dilleri olduğunu bildirmek için “*Lehçe*” ve “*Fevakihü'l Cülesa*” telif eden, ilk olarak eserlerini Tatarca yazmaya başlayarak her okuyan kişi için istifade edecek tarzda bunu ortaya koyan kişi¹⁷ oldu.

“*Kavaidi Kitabet*”inden sonra o, bu iki eserinde açıktan açığa aşağıdaki fikirleri yazdı ve bunları uygulamaya koydu:

1. Dilimizi muteber bir hâle getirip iyice araştırsak malumdur ki dilimizde olan beyitler, şiirler ve makaleler ve makamat yani elfaz-ı gayet mevzun ve müseccî tasnif kılınır. Ve Arap ve Fars elfazının ianeti ile belagatta ve ifade-i manada diğer dillerden geri değildir. Belki bazı hususta özellikleri üstün olan yerleri de vardır, özellikle fiil babında. Fakat şu da vardır ki hiç ilerlemeden kalmıştır. Hâlbuki zamanımızda başka halkların maksadı dil oluşturmak ve dil ıslah etmektir.

2. Tatar dili müstakil bir dil ise elbette kendisine mahsus kavaid-i nahviyesi vardır. Ve aynı şekilde resim, hat, beyan, mesail-i nahviyenin bölümleri olmak haysiyetinden gayet itibar edilecek şeydir. Fakat bunu anlayacak kim var? Ama ümittir ki: Bu kıtada bir danışment vücuda gelip bu üslup üzere evkatını sarf ederek bu dereceye ulaşsa müellifin de pahasını fehmeder. Ancak bazı erbab-ı inattan iştirsin ki Tatar dilini dil olarak hesaba katmazlar. Suphanallahul azim hatta ilim tarihi bilmediklerinden yeniden ortaya çıkan Tatar lafzına tahammül etmeye takatleri yoktur.”¹⁸

Tatar ve Moğol eskiden ikisi iki kavim ve dilleri de iki türlü dil idi. Uzun zamandan beri birbirine karışmıştır, meşhur olarak da Tatar dili diye kalmıştır. Fakat mezkûr tarihten ta bu zamana kadar Tatar diline hizmet edecek kimse olmamasından dolayı Tatar dili gayet geride kalmıştır. Ama Tatar diline hizmet edecek kişi ben olayım diye otuz beş yıl geçirdim. Fakat çok mana çıkmadı. Gece gündüz ne kadar içtihat ettiysem o kadar cefa çektim. Milletimiz halkını Tatar diye isimlendirdiğimde sevmедiler. Tatar dili dediğimde sevmедiler.” (*Lehçe-i Tatariye*, üçüncü sayfa, 1895'te basılmıştır.)

Abdurrahman Sadi yukarıda Nasırî'nin eserlerinden aldığı bilgileri şöyle yorumlamaktadır:

¹⁷ F. Emircan, “El İslah”, sayı 47, yıl 1908.

¹⁸ Fevâkihü'l Cülesâ, sayfa 593-594. 1884'te basılmış.

O kendisinin yukarıdaki eserinde:

1. “Bizler Tatarız” diyerek halkımızı “Tatar” olarak dile getirip meydana çıkar. Dilimizi “Tatar dili” diye adlandırıyor ve onun “müstakil bir dil” olduğunu savunuyor: kendimize yetecek kadar nahvimiz var, yabancı kelimeleri de “Dilimizin kendi nahiv ve kaidesine uydururuz. Onun kendisinin nahiv kaideleri, imlası var.” diyor. Fakat bunu anlayan kim var bizde? diye kaygılanıyor, bazı inat kişilerin (erbab-ı inadın) Tatar dilini dilden saymamalarını ve kendilerini Tatar diye adlandırılmalarının dikkate alınmamasını cahilliklerinden, tarih bilmemelerinden sayıyor.

2. Dilimizde beyitler, şiirler, makaleler, bilmeceler, sormacalar pek vezinli ve armonilidir diyor.

3. Gerektiği yerlerde Arapça ve Farsça sözlerin yardımıyla belagatte ve manayı ifade etmede başka dillerden asla geri değil diyor.

4. Bazı noktalarda mesela fiillerde başka dillerden üstün, zengin bir dildir diyor.

5. Dilimiz uzun zamanlardan başlayarak şimdiye kadar kendisini işleyenler olmadığından işlenmeden uyuyarak, geride kalarak bir de gelişmeden kalmıştır, bunun için onu uyandırmak, işlemek, düzeltmek gerekir diyor. Bunun için de başka milletlerden ibret almaya çağıyor. Onlar “dil düzeltmek, dili ıslah etmek” arzusundadır. Bir de olmasa da bundan örnek almak gerekiyor diyor.

6. Otuz beş yıldan yani 60’tan beri (çünkü o bu sözü 95’te söylüyor) Tatar diline hizmet edeyim diye gece gündüz durmadan ne kadar çalışsam, o kadar da bu halktan cefa gördüm, halkın kendisine “Tatar” denmesini de dilini “Tatar dili” denmesini sevmediler diyor.

İşte bu sözler, bu fikirler zamanında Tatar dünyasında da en yabancı, en yeni sözler ve uygulamaya koymanın pek zor olduğu fikirler idi. Böyle bir zamanda ortaya çıkarak: “O Tatar halkı, Tatar milleti” diye adlandırıyor. Bu nokta da ona kadar edebî dil hakkında hiç kimse tarafından harekete geçirilmeyen bir şey idi. Nasırî, bunları anlayarak harekete geçerek: “Bu yolda bir hizmetçi olayım.” diye 35-40 yıl çalışıyor. Kamil saflık bütün yönüyle olmasa da bu Tatarcılığa, sadeliğe, avamlığa gidişini asıl temel olarak alma onun sözünde değil, bütün eserlerinde de görülüyor.¹⁹

Kısaca: Kayyum Nasırî, kalemi vasıtasıyla Tatar dünyasında şimdiki manası ile olan Tatar edebî dili doğup kendisinin farklı bir dil olduğunu gösteriyor. Daha

¹⁹Alimcan İbrahimof “Tatarlar Arasında Devrim Hareketleri” Sayfa, 223.

da açık söylemek gerekirse Nasırî, yeni Tatar edebî dilini değil belki bununla birlikte yeni Tatar edebiyatını doğuran ilk Tatar edibi oldu.²⁰

Kayyum Nasırî, Tatar edibi. O gerçekte hiçbir hikâye, hiçbir roman, hiçbir şiir yazmadı. Fakat yine de Tatar edibi. Edibin manası geniş. Edip olmak için de bir şair veya bir dramaturg hatta bir hikâyeci olmak da lazım değil. Edip yani kalemi ile edebiyata hizmet eden.²¹

Kendi eserlerinin dil ve üslubunda, yazısında da Nasırî'yi diğer Çağataycı, "Türkî"ci Tatar muharrirlerine karşı bir savaşı diye anlamak gerekir. Nasırî'nin dili asla ve asla Çağatay dili değil. O, anlaşılır ve pek kaideli şekilde Tatar dilini öne sürüyor.²²

Nasırî ilk aşama olarak Tatar çocuklarına mektepte de onlar oyun oynarken onların kendi dillerini okuttu. Onun gramerini, edebiyatını öğretti. Bu dilde alfabesinden başlayarak bütün fenden ilk olarak (Tatar grameri, riyaziyat, tabiiyyat, tarih, coğrafya, anatomi-fizyoloji, eğitim, hıfzıssıhha, aşçılık ilmi ve diğerleri) ders kitapları, kaynak kitaplar yazarak geniş bir şekilde bu dili Tatar dünyasına çıkararak "müstakil" bir dil hâline getirdi. Kendi söylediğine göre onu bu iş için Tatar halkının büyük bir kısmı, çoğunlukla da ruhanî feodaller Müslüman Türküciler sevmediler. Bunun için ona güldüler, onu hor gördüler.²³ Fakat o ömrünün hemen hemen sonuna kadar kendi yolunda olup kabre girmiştir. O, kendi ideali için mücadele ederek bu mücadelenin son bölümünü 20. yüzyılın Tatar gençlerine getirip teslim etti. 20. yüzyılın ilk on yılında Tatar'ın genç edipleri bunu amelî yönden de ilmî yönden de tamamlayıp işi tamam ettiler. (Bu doğrultuda söz sonunda gelir.)

²⁰C. Velidi kendisinin 1923'te çıkan Rusça, Oçerk İstoriy Obrazovannosti i literatur Volckiy Tatar (Kazan Türklerinin Kültür, Edebiyat Tarihi Üzerine) isimli eserinde 41. sayfada Kayyum Nasırî'yi Perevodno-Edebiyat Takvimi kişisi olarak görse de bu Kayyum hakkında yanlış bir fikirdir.

²¹ C. Velidi, Tatar Edebiyatının Gidişatı, 56-64. sayfalar, 1912 yılında basılmıştır.

²² "Kayyum Nasırî Mecmuası", C. Velidi makalesi. 139-145. sayfalara bakılsın.

²³ Bu doğrultuda bu hâl hatta 20. yüzyılın başlarında da devam ediyordu, bu sözlerimize destek olsun diye Fatih Emirhan'dan burada gerekli vakıyı alarak geçiyoruz. F. Emirhan söylüyor: "Medresede geçirdiğim zamanların sonunda bir vakit pazardan "*Lehçe-i Tatariye*" alıp bakıyordum. Ortaklarımdan uzun boylu, pek kavgacı, iri yapılı bir Mişer yanıma gelerek ne mütalaa ettiğimi sordu. Ben de beyan ettim. O kitabı açtı da ittifakı "yumruk" isimli söze göz attı. Tercümesini okuyup baktığımda göz belertip vahşiyane ellerini yumruk yapıp "Mine anı kitabdan okıp bilesi yok, bilmiysin iken körüp kal!" gözümün içine kadar girdi ve benim ömrümün uykuya zayi olmasına teessüf ettiğini ve "Da molla" olsa bu işim için bana ceza vermiş olacağını beyan etti. İşte Tatar şakirtlerinin Tatar edebiyatı ile nasıl bir ilişki içinde olduğunu gösteren zamanlar var idi." "El Islah", sayı, 47; yıl, 1908, Edebiyata Ait isimli makalesi, sayfa 4.)

Abdurrahman Sadi, Edebî Dilde İki Akım başlığı altında 48 ve 51. sayfalar arasında Tatar ilim ve edebiyat dünyasında ortaya çıkan Tatarcılık ve Türkçilik fikirleri, bazı temsilcileri, ileri sürdükleri görüşler, bu hususta Nasırî'nin nasıl bir tavır takındığı ile ilgili görüşlerini dile getirmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında önceki Türkçilik'e karşı Kayyum Nasırî ile Tatarcılık akımı doğmuş olsa da bundan sonra yüzyılın dördüncü çeyreği içinde buna karşı Türkçülük akımı doğdu. Tatarcılığa karşı olan bu yeni akım da Gaspıralı kalemi, onun *Tercüman*'ı vasıtasıyla ortaya çıktı. Böylece evvelki Türkçülüğü Gaspıralı geniş milliyet esasında Türkçülük ile değiştirmek, Tatarcılık gibi farklı bir şive edebiyatlarını kapama yolunu tuttu. Kısacası Gaspıralı, kendisinin 1883'te çıkmaya başlayan *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla bütün Türk halkları için "İşte, Fikirde, Dilde Birlik" şiarını kabul ederek bu yolda sıkı mücadele etti. Türk halklarını umumî edebî dile çağırmaya başladı. İşte bu mücadele Kayyum Nasırî tarafından başlatılan Tatarcılık mücadelesine şüphesiz karşı olan bir mücadele idi. Fakat Nasırî, hiçbir vakit onun tesirine girmedi; ona karşı mücadelesinde kendisinin Tatarcılık yolunda devam etti. Benzer şekilde o da kendisine taraftarlar buldu. Tatar dili, Tatar halkı diye son nefesine kadar mücadele etti. Gerçekte 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın ilk on yılında Gaspıralı akımı Türkçülük hareketi Reşitler, Rızalar, Fatihler, Musalar vasıtasıyla güç alarak Kayyum Nasırî'nin Tatarcılık akımını biraz basit göstermiş veya zayıflatmış idi. Fakat 20. yüzyılın ilk on yılı sonlarında Tatarcılık kendisinin kati galebesini kazanma yolunda son, kati hareketlerini yapıyor idi. Bu iki akım ikisi de tam olarak edebî dilde birbirinden başka idiler. Ama ideolojinin din kısmında ikisi bir yolda, ikisi de Müslüman idi. Birisi Müslüman Tatarcılık akımı ise ikincisi Müslüman Türkçülük akımı idi.

Bu iki akım Tatar dünyasında edebiyatta da iki türlü edebî dil akımı doğurdu. Tatar'daki birinci roman- Musa Akikatın *Hüsamettin Molla* isimli romanı biraz Rus dili tesiri altında Gaspıralı'nın Türkçülük akımının Tatar edebiyatında ilk başlangıcı ise, 19. yüzyılın sonlarında Zahir Bigi'nin romanları, Rıza Kazi'nin *Esmâ ve Selime'leri* bu akımın gelişmeye doğru gidişinin neticesi idi. Gaspıralı'nın *Frengistan Mektupları* ile *Darü'r-Rahat Müslümanları* isimli romanları bu yolda edebiyatta ilk adım idi.

Diğer taraftan eski Türk dilinin sadeleşip kendisine Kazak tesirini de alarak Tatarlığa doğru yönelen Orazay Kurmaşî'nin *Tahir-Zühre*, *Boz Yiğit* poemalarına ilaveten Abdurrahman İlyasî'nin *Biçare Kız* draması da Kayyum Nasırî'nin Tatarcılık akımının Tatar edebiyatında ilk adımı oldular. F. Halidî dramaları bunun devamı idi. Bunlara da *Bigayet Maşukname*'yi (1897'de basılmıştır) ve *Hikayat* (Abdullah Feyizhanoglu'nun mecmuatından olup

1896'da basılmıştır.) gibi kitapları eklemek gerek. *Çıstay Komedi*²⁴ ise edebiyatta Tatarcılığın ve de avamî Tatarcılığın en açık bir örneği olarak çıktı. 19. yüzyılın sonunda 20. yüzyılın başlarında işte bu şekilde asıl temeli atılan basit, yeni Tatarca edebî dilini Ali Asker Kemaller, Fatih Kerimîler, Ayazlar, Yarullah Veliler devam ettirerek geliştirdiler, genişlettiler.

Fakat Tatar edebiyatında vezinli sözde-şiiirde Tatarcılık ilk adımının ilk hareketi 19. yüzyılın birinci yarısının sonlarında Kandalı kalemi vasıtasıyla görülmektedir. Sonrakiler Kayyum Nasırî çizgisinde bunu edebî bir akıma dönüştürdüler.

Yeni Tatar dilinin doğuşu ve o dilde kitaplar yazılarak onun amelî gelişimi hakkında söz geldiğinde kendisinin *Mustafad'ları* vasıtasıyla Tatar muharriri olarak meydana çıkan Şehabettin Mercanî'yi de hatırlamak gerekir. Kayyum Nasırî ile aynı zamanda yaşamış olan bu muharrir de "*Tatarca kitap okumayı cahillik sayan ve ataları mektubu Arapça yazamadığı için medresedeki oğullarına sövdüğü*" bir devirde kendisinin çok hizmet gören eserini herkes tarafından tahkir edilen Tatar dili ile yazmaya cesaret etmek için o amelî taraftan Tatar dili yararına hizmet edenlerden sayılabilir. O elbette Kayyum Nasırî gibi saf, basit Tatarca ile yazamadı. Yine de onun *Mustafadu'l Ahbar*'i²⁵ dilde amelî taraftan Kayyumların başlattığı Tatarcılığa, Tatar diline doğru yöneliş hareketinden birisi ve ehemmiyetlisi idi. Gerçekte Mercanî dilinde Arapça, Farsça sözler bu dillerin kaidesine göre söz uydurmalar, ilaveten Çağataycılık ve Osmanlıcılık çok yer alır. Bu yönden bakıldığında onun dili fevkalade karmaşık bir dil. Bu yönden belki onu eski Türkçilik akımından saymaya da yol yok değil. (Bununla birlikte o nazari yönden Türk dillerini en fakir dillerden sayandır da. *Mustafad'ın* ikinci bölümünde 46. sayfaya bakılsın) Fakat bazı yerlerde (Daha ziyade Mercanî'nin kalemını tenkitçilik yoluna burduğu vakitlerde bazı Tatar âlimlerinin ağızlarından sözler aktardığında cümle kuruluşunda Tatarcılık, Tatar dili hususiyetleri genellikle bakıldığında önceki-kadim şark devrindekenden çok güçlü olduğundan, onu az çok Tatar diline destek veren eserler dizisinden saymadan geçemeyiz. Gerçi Kayyum Nasırî de genellikle Mercanî eserlerinin dilini "gayri mükerrer dil" (kesintisiz devam etmeyen, elverişsiz bir dil) dese de²⁶ o bazen güzelce, açık şekilde gerçek Tatarca da yazmaktadır. Kayyum Nasırî gibi Mercanî Tatar halkını kendisinin önceki tarihî eseri vasıtasıyla Tatar diye ortaya

²⁴Bu eserler hakkında geniş malumat almak isteyenler *Tatar Tiyatrosu* isimli mecmuada muharririn Tatar Tiyatro Edebiyatı ve Onun Tarihi Gelişimi isimli makalesine baksın. 8-66. sayfalar, 1926'da.

²⁵ *Mustafadu'l Ahbar*'ın birinci bölümü, 1885, ikinci bölümü, 1900'de basıldı.

²⁶ Takvim, 1884, "Et-Teftiş ve't-Tehakim" isimli tenkidî makale, sayfa, 38.

atanlardan birisi.²⁷ Kayyum Nasirîlerin başlattığı amelî Tatarcılık mücadelesi faydasına onun bu davasının ilmî yönden yardımını ve tesiri olmuştur.

Kayyumların Tatarcılığı yolunda bu adamın tesiri ile kendisinin *Tevarih-i Bulgariye*'si ile Hüseyin Emirhanof (merhum edip, Fatih Emirhan'ın yaşlı atası) da az çok işlere yardım edenlerden oldu.

Çağatay (1952): "*Kayyum Nasirî mahallî şeraite göre "Tatarca" tâbirini kullanmışsa dahi, onu Türkî tâbirine müsavi tutmuştur. Tatarca tâbiri bazen Nasirî'ye izafe edilerek ileri sürülmüştür. Bugün de olduğu gibi, sonradan bu tâbir çok su-i istimal e uğramış ve bazı kimseler onu ve ondan sonraki bu cereyanı Tatarcı adıyla tesmiye ederek yanlış istikamete sokmak istemişlerdir. Hâlbuki Nasirî'nin bu tâbiri kullanmaktan maksadı sadece İdil boyu sahası dilinin mahallî tâbirini kullanarak o dili işlemek, dilin menşe'ini ve onun genişliğini göstermek, edebî dilin inkişafına hizmet etmek, mümkün olduğu kadar ıstılahları bile bu dilin bünyesinden yapma imkânlarını araştırmaktan ibaretti.*" şeklinde onun bu husustaki asıl maksadına değinmektedir. Lehçe-i Tatari'den hareketle "*Nasirî'ye isnad edilen Tatarcı tâbirinin ne kadar su-i istimal edilmiş olduğuna da gayet iyi bir cevap teşkil eder.*" (s.150) diyerek örnekler vermektedir.

Çağatay, "*K. Nasirî Fevâkih-ül-Cülesâ'sında 593-94S. Tatarca denen dilin Çağatay dilinin bir parçası olduğunu şöyle anlatır : 'imdi zamanımızda Tatarça diğen tilimiz asıl Çağataybir şubesi bulıp fi nefsihi kavaid ve usulî mun-tazam bir tildir. Çağatay küp şubesi bulıp, başkalarına kamganda (yani nazaran) tatar tili Çağatay tiline küp hususta muvafıkraktır.'* der." (Çağatay,1952:152) şeklindeki alıntıyı da Nasirî'nin meseleye bakışını göstermek üzere nakleder.

²⁷Rusya taifesinin kendilerinden nefrin ve sözniş makamında Tatar diye tenkis ile tabir ettiğinden bazıları Tatar olmayı noksanlık olarak algılayarak bu isimden nefret edip biz Tatar değiliz, Müslüman'ız diye niza ve mücadele etmişlerdir. "Heyhat ve heyhat ve şettan beynen Nili vel Fırat eyyü miskinî bilfarzı" senin Müslüman'dan başka bir ismin ne, düşman din ve milletin bilmese elbette seni Müslüman diye nefrin eder idi, Tatar olmasan Arap ve Tacik ve Nogay değil ve Hıtay ve Rus ve Efrenç (*Fransız*) ve Prus ve Nems (*Osmanlıların Avusturya Devleti'ne verdikleri ad. Sözcük, İslâvcada "susan, konuşmayan" anlamına gelmektedir. İlk Cermenler ile karşılaştıkları zaman onlarla anlaşamayan İslâvlar, Alman ve Avusturya asıllı halka "Nemçe ya da Nemse" sanını vermişler, ancak bu san onlarca unutulduktan sonra, Polonyalılar yoluyla Türkler arasında yayılmıştır.*) dahi değil, şimdi kim oluyorsun hayret Sarit taifesi Çirmiş (*Mari Halkı*) ve Mokşi ve Ar taifelerinin vücutlarını bilmediklerinden senin o isimlerin biri ile isimlendirmemişler. A hamiyetsiz gafil o takdirde kendinizi Çirmiş (*Mari halkı*) veya Mokşi sayarak razı olur muydun? Mustafadu'l Ahbar, cilt 1, sayfa, 6.

Abdurrahman Sadi ise eserinin *Nazarî Yön, Tatar Dilinin İlmî Nazarî İşlenmesi Yolunda* adlı 51-52. sayfalarda Nasırî'nin öncülüğünü aşağıdaki şekilde ortaya koymaktadır.

Tatar dilinin bir Tatar dili olma yolunda nazarî yönden bilimsel olarak işlenmesine ve araştırılmasına başlamada ilk aşama da Kayyum Nasırî'de görüldü. O, dili nazarî yönden gerçek manası ile Tatar dili olarak araştırdı. Ona göre mirzalardan, Halfinler 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında Ruslara okutmak için gramerler yazsalar da onlar gerçekte şimdiki manası ile Tatar dilinin grameri değil belki eski Türkî dilinin grameri idi. Bunlar bu önceki "Boyu Çağatay, eni Osmanlı" olarak teşekkül eden dilin gramerini işlediler. Bunların kendilerinin yazdığı dilleri de Tatar feodalizm devri edebiyatının çetrefilli dilinden ibaret idi. Hüseyin Feyizhanî kendisinin söylediğine göre "Türkî dili" ni başka dillere bir de taklit etmeden hatta onların kitaplarına bakmadan (Bu ibareler onun Şehap Mercanî'ye yazdığı mektuptan alınmıştır.) Kayyum Nasırî'nin Tatar dilini araştırması gibi kendi kendine icadî bir yol ile müstakil bir şekilde araştırmaya başlayan ve Ruslar için bunun gramerini yazan bir kişi olmasa da birincisi onun bu grameri basılamadı, ikincisi o bunu Tatarlara okutup bunun amelî tesirini de onlara veremedi. Onun bu hizmeti Türkîçilik yolunda olmasına bakılmadan amelî yönden de nazarî yönden de Tatar dünyasından dışta ve ona tesirsiz kaldı.

Nasıl olduysa Halfinler de Hüseyin Feyizhanlar da Tatar edebî dilini amelî oluşturma değil belki bu eski edebî Türkî diline amelî bir reform da yapamamaları gibi nazarî yönden işte bu doğrultuda Tatar dünyasına etkili bir iş çıkaramadı. Onlar sadece Ruslara okutmak için (Gerçekte de o zaman şarka uzanan Rus ticaret kapitalinin şark sömürsünün talebine göre Ruslar için Tatar dili değil genellikle Orta Asya'ya yakınlaştıran ve Çağataycaya yakın olan Türkî dili gerek idi.) ve böyle bir amelî mecburiyet altında Çağataylaşan, Osmanlılaşan eski edebî Tatar dilinin kaidelerini öğretmek yolunda başlanan bir hareket gösterdiler. Kısacası, onların bu hareketleri önceden tarihî hazırlığı olan eski bir edebî dili araştırmak, onu Ruslara öğretmek ve o yoldaki araştırmaları-gramerleri Rus dilinde yazarak bırakmaktan ibarettir.

Burada işte ehemmiyetli bir hâli söylemeden geçemeyeceğiz: Diğerleri (Halfin ve Feyizhanîler) Türkî dilini Ruslara okutmuş olsalar da onların gramerleri de sadece fihristi doldurmak için dile alınmaya değer karışık gramerler idi. Ama Kayyum Nasırî ise diğerlerinin aksine Rus dilini Tatarlara okutan kişi oldu. Rus dilinin gramerini de onlar için yazdı.

Abdurrahman Sadi: *"Diğerleri Türkî gramerini Ruslar için yazmışlar, Kayyum da Rus gramerini Tatar dili ile karşılaştırma yolunda Tatarlar için yazmıştır. İşte bu hâl de Kayyum'a Tatar dilini de esaslı bir şekilde araştırmak*

için yardım etti. İlaveten o, Rus dilini Tatarlara kendi dillerinin sarf ve nahiv yönünden kuruluşları ile karşılaştırarak okutmak gerektiği fikrini de öne sürdü." (s.52) diyerek Nasırî'nin çalışmalarının diğer çalışmalardan farkını ortaya koymaktadır.

Abdurrahman Sadi, Tatar Dilinin İlmî Gramerinin Temeli ve Kayyum Nasırî başlığıyla 52- 58. sayfalarda Nasırî'nin Tatar grameriğine katkısını aşağıdaki şekilde vermektedir.

Kayyum Nasırî'nin Tatar dilini nazari yönden çalışması onun ilk olarak bilimsel usulde gerçek Tatar gramerini oluşturmasında oldu. Çoğunlukla da o kendisinin 1892'de basılan *Kavaid-i Kitabet*'i ve 1895'te basılan *Enmuzeç (Nümune)*²⁸ isimli gramer kitabı ile Tatar dilinin fonetik, imla ve morfoloji temelini oluşturdu. Bu eser (*Enmuzeç*) hiç şüphe yok Tatar sarfının bilimsel temeline konulan en birinci taştır. Sarfçıların elinde Kayyum Nasırî'nin *Enmuzeç*'i olması, onların hizmetini pek çok kolaylaştırır. Sonraki sarfçılar kendileri için takip etmeleri gereken pek çok eseri Kayyum Efendi'de hazır hâlde bulup onlardan çok faydalandılar.²⁹

Kayyum'un *Enmuzeç*'i 1895'te basıldı. Fakat onun yukarıda söylediğimiz gibi 1892'de basılan *Kavaid-i Kitabet* isimli 26 sayfalık mühim bir nesri vardır. Bunu Tatar dilinin belagatini öğretmek, yazım kaidelerini bildirmek için yazsa da bunda Tatar dilinin imlası, sarfı, nahvi hakkında Tatarcılık ruhunda temel bir başlangıç malumatı verir. Burada o, *Enmuzeç* isimli eserin temelini oluşturur. Böylece onun *Enmuzeç*'i gramer bölümünde bu temel çizgilerin geliştirilmiş, işlenmiş son tam şekli oldu. Genellikle Kayyum Nasırî gramerinde Tatar dilinin üç yönüne dikkat çekip kısaca bir bakış atıp geçeceğiz: 1. Fonetik- İmla 2. Sarf 3. Nahiv

O, kendisinin yukarıda söylenen *Kavaid-i Kitabet*'inde söz başında Tatar'ın yazı dilini yoluna koymaya, işlemeye başlamasını anlatarak geçer. Tatar'a fenilim dili işleyip vererek onu "Medenîyetli Adam" yapmak ister.

²⁸Tatar dilinin sarfı hususunda bu *Enmuzeç*'i bastırmadan önce Kayyum Tatar çocuklarına Rus dilini Tatar dili ile karşılaştırarak okutmak için *Kavaid-i Kıraat-ı Rus* isminde elli derslik amelî, nazari bir ders kitabı bastırmış idi (1889). İşte bu eserine kendisinin de bundan başka Rus dilinin nahvini öğreten *Enmuzeç* isimli kitabından bir *Mukaddime* olarak eklenmiştir. "*Bundan başka Rus dilinin nahiv kaidelerini beyan eden Enmuzeç isimli bir kitabım vardır. Bu Mukaddime onun Mukaddimesidir. O Enmuzeç keşke tez çıksa.*" sayfa 17. Bu Mukaddimesinde Rus dilini Tatar dili ile karşılaştırarak Tatar dili fonetiğinin de temel özelliklerini açar.

²⁹Alimcan İbrahimof makalesi, Eñ sayı, 21-22, yıl, 1915 ve edibin "İmla, Dil, Edebiyat Meseleleri" isimli makaleleri mecmuasının 97-101. sayfalarına bakılsın.

Bu eserin bir sayfasında şöyle söylemektedir:

“Medeniyetli her bir adamın iki türlü dili olup birisi anasından süt emdiği müddetçe öğrendiği dilidir. İkincisi de bir üstada eğitim için verildiğinde ilim ve fen lügatleri ile açılan dildir. Ancak süt dilinde bizim işimiz yok. Çünkü bu kadarı anasının şanıdır, babası tarafından bir gaflettir. Buna binaen zamane çocukları elfaz ve elkabın hikmetinden mahrum kalmışlardır. Çünkü dilleri ilim ve fen dili ile açılmaktan mazurdur. Büyükleri ilimden lezzet almamışsa çocukları ne olsun? "Elveyl sümme elveyl" "Kaygı, kaygı, sonunda kaygı" şeklindeki söz.³⁰ Bu ana dili ile açılan dilini fen-ilim sütü ile yazmaya da yarayacak şekilde edebî bir şekilde açmak ister. Tatarın büyüklerinin de çocuklarının da fen dilinden mahrum olmalarıyla ilgili kaygılanmaktadır.

Sonunda ilk olarak işe Tatar'ın imlasından başlar. İmlayı oluşturmada Tatarca sözlerin söylendiği gibi yazılmasının yollarını, örneklerini gösterir. Kendi zamanındaki yazarların yanlış imlalarını "Galat, Fahiş" diye kötüler. Onların Tatarca doğru yazımını ortaya koyar.

O, bu hususta işte şöyle diyor:

1. "Ve yine 'kildî-kitdî' şeklindeki kelimelerde "keldî, keldî, ketürdî" şeklinde yazmak galat-ı fahiştir. Çünkü bizler Tatarlar, "kildî-kitdî" sarf-ı kesre ile söylemeyiz ve aynı şekilde "niçe ve kirek" şeklindeki kelimeleri de halis kesre ile söyleriz. "Kerek, neçe, neçük" yazmak hatadır. İşte bu zaman yazarlarının fahiş hatalarındandır ki "buldı yerine uldı" yazmaktadırlar. Dilimizde "uldı-ulur" gibi kelimeler yoktur. Aynı şekilde "bar yerine var"; "birdi yerine virdi" yazmak sırf hatadır. Malumdur ki: Bizler Tatarız, mahrece muhtaç değiliz, elfaz ve elkap babında muhtacız. İhtiyacımız olan kelimeleri Arapçadan alırız, Farsçadan alırız, Türkçeden alırız, fakat kendi dilimizin nahiv kaidesine uydururuz. Kendimize yetecek nahvimiz var." (Kavaid-i Kitabet, sayfa, 5)

2. "Bu "-siz" harfî bitişik yazılır. Yani "ayak-sız, kul-sız, yul-sız" hatadır ve aynı şekilde "tügil" şeklinde yazmak yanlıştır. Mesela "Bay tügil" demek yerine "Baytügil" yazılmaz. Dahası kendi ibaremizde "degil" yazmak hatadır. (Sayfa, 7)

3. Şimdi de şunu belirtelim: "keldi diye yazma, kildî diye" yaz. "Keldi diye yazma kitdî diye" yaz. "Değil diye yazma tügil diye yaz. "Kerek" diye yazma, "kirek" yaz. "Niçe" diye yaz, "neçe" deme. Ve "Neçük" veya "neçek" diye yazma, "niçük" diye yaz. "Tiyiş" diye yazmak gerekmez, "tiyüşli" yazılır. Yine harf-i teşbiyeden "kibik" lafzıdır ki onu dilinde "kibi" diye yazma. Bu kelime asıl Türk

³⁰Kayyum Nasırî'de nokta yerine bu (-) çizgiden başka noktalama işareti yok. Onlar bizim tarafımızdan konulmuştur. Ancak imlada tarihî hususiyetini korumak için Kayyum'un kendisi gibi bıraktık.

dilinde de "kibik" diye kullanılır. Fakat "kibik" in sonraki kef'ini belirgin bir şekilde işitilmeyecek kadar yumuşatmışlardır. Mesela Kızılbaşların "köpek oğlu" şeklindeki sözleri gibi işitilmez. Güya "köpey oğlu" diye söyleyişlerle inşallah bu sözler *Lehçe-i Tatar* kitabında mafsala yazılır (s. 25).

Kayyum Nasırî'nin gerçek bir araştırması, onun Tatar dilindeki ağızları belgeleyerek ortaya koyması oldu. O, genellikle Tatar dilinde on ünlü ses (on med) olduğu gerçeğini açığa çıkarmıştır.

Avaz metodu ile ilk okuma yazma öğretimi için ilk Tatar alfabesini hazırlayan ve bu alfabenin metodik olarak kullanılmasını açıklayan yardımcı kitabı hazırlayan Tatar âlimi Şakircan Tahirî, Tatar alfabesindeki ünlü harflerin sayısını artırmış, bazı Arap harflerini de çeşitli işaretler kullanarak birden fazla sesi karşılayacak şekilde göstermiştir. Vav harfinin altına ve üstüne kendine has özel işaretler koyarak farklı şekillerde dört sesi karşılayacak biçimde dört farklı harf olarak alfabesinde ünlü harfler arasında sıralamıştır. Kayyum Nasırî'nin savunduğu Tatar Türkçesinde on ünlü harfin ünlü sesleri karşılamak için imlada gösterilmesi gerektiği tezini kabul eden Şakircan Tahirî, alfabesinde on ünlü sesi karşılayan harf kullanmıştır (Gökçe, 2015:1396). Bu da Kayyum Nasırî'nin vaktiyle ne kadar önemli ve değerli bir tespit bulduğunu göstermektedir.

Ancak şöyle oldu; Nasırî, bu nazariyede böyle on ünlü ses gösterse de yazıda on sesin her birine on işareti farklı koyma ve kendi kitaplarını on ünlü ile yazma cesaretini gösteremedi. Cesaret edemedi değil belki o, doğru imla ile yazmayı ümit de etmiyor ve mazur da: Tatar hayatının o günlerinde yeni imla ile yazıp bir şeyler anlatmak değil halkın bu iki imla ile yazdığı yazıları için de merhum Nasırî millet nazarında Allah'ın kör bendesi idi.³¹

Kayyum Nasırî'nin kendi tabiriyle söylendiğinde "Bizzarure" (amelî ihtiyarsızlık ile) bu önceki üç ünlü "ا, و, ی" harfleri ile kaldı.

Kısacası onun imla ile fonetiğin nazarî yönünü yukarıda gösterildiği gibi tam olarak açmakla birlikte amelde de ona bu dereceye varmasına o zaman zemin de imkân da yok idi. Çünkü o zaman bu fikri doğuran içtimaî hareket hâlâ galip gelememişti. "İhtiyar, kör Kayyum, misyoner Kayyum" diye ifade ediyorlardı. Fakat bu hâllerin hepsi ile birlikte Nazarî yönden Tatar dünyasında herhâlde eski imlaya karşı birinci mücadele başlayıp yenisine yol açan da o, oldu.³²

Abdurrahman Sadi'nin bu verdiği örnekler ve değerlendirmelere bakarsak aslında Nasırî, fonetik bir alfabenin işaretlerini vermektedir, onun Tatarcadaki ünlülerin her birinin ayrı bir harfle gösterilmesi gerektiği düşüncesine

³¹ İmla, Dil, Edebiyat Meseleleri, sayfa 69.

³² İmla, Dil, Edebiyat Meseleleri, sayfa, 52.

ulaşabiliriz. Bu aynı zamanda yazıldığı gibi okunan okunduğu gibi yazılan sesçil bir alfabeyle işaret etmektedir.

Kayyum Nasırî'nin Tatar dilini nazarî yönden işleminde en büyük hareketi Tatar dilinin sarfı-morfolojisi hususundaki hizmeti oldu. Bu da onun adlandırmaları (ıstılahları) Tatarca koymasında değil bu yönden tamamen Arap sarfları tesiri altında. Sözleri tarif etmeler, anlatmalar, türlere ayırmalar, sınıflandırmalarda Arap çizgisinde.³³ Metot da eski. Kısacası dıştan ve üstten bakıldığında o tamamen Arap sarfı ve nahvi kalıbına kurulmuş görülmektedir.

Abdurrahman Sadi'nin yukarıda belirttiği husus, ilk gramerimiz Dîvânü Lugâti't-Türk'ten günümüzdeki gramerlere kadar devam eden bir Arap gramerciliği tesiridir. Bu tesir, uzak ve yakın Türk lehçelerinin araştırılması ve onlarla ilgili gramerlerin yazılmasında hâlâ kendini gösteren bir tesirdir. Benzer durumlar vaktiyle huruf-ı ıslah, huruf-ı tebdil konularıyla Türkiye Türkçesi için yaşanmıştır. Yine gramer kitaplarımıza baktığımızda terimlerimizin ve tasniflerimizin bu tesirde olduğu görülmektedir. Ancak Nasırî, eski kalıpta da olsa yeni şeyler söylemiş ve yapmıştır. Abdurrahman Sadi, bunu aşağıdaki şekilde dile getirmektedir:

Fakat işin gidişatının temelini araştırırsak o, sarfta Tatar dilinin bir Tatar dili olma yönü ile kazılarak çıkarılan ve aktarılarak ortaya konulan içerik yönüne, fennî yönüne bakarsak, bunun eski kalıba konulan yepyeni cevherler veren, gayet kıymetli bir şey olduğunu pek açık görmekteyiz. "Kilgenner, (kilgenler), Kazannan (Kazandan), açtan (açdan) gibi bir sesin ikinci sese benzemesi karat (kara at) denildiği gibi iki ünlü sesin yan yana geldiğinde birinin kaybolması, "kulağı, ayağı" sözlerindeki gibi sonlarına ünlüler geldiğinde kaf ve kef'lerin ğ, g'ye dönmeleri, zat, sıfat isimleri, onların türleri, sayıları, erkeklik-dişilik meseleleri, hayvanların isimleri' (*Enmuzeç'in* 3-14. sayfalarına bakılsın.) şüphesiz Tatar dilinin böyle kendi hususiyetleridir. Kayyum Nasırî, bu meselelerde gerçekten de sadece Tatar dilinin kendi ruhundan doğan kaidelerden bahseder ve sonraki sarfçılar tarafından kabul edilen hakikatleri açar. Yine bunda o, sadece Tatarcanın kendi içinden çıkan münasebetleri kuralına oturtacak şekilde anlatarak verir.

Fiiller babında ise biz şimdi Kayyum Nasırî'yi gerçekten de Tatar dilinin içine derinden dalan bir kişi olarak görürüz. O, bu hususta kendisinin esaslı araştırması ile Tatar dilinin zenginliğini açıkça vermektedir. Bu araştırmasının neticesi olarak o, kendisi de "İmdi dilimizde fiil babına girsek ve dikkatle araştırırsak çok acayip hikmetler zahir olur. Şöyle ki cem-i müştekatı müstamel olan bir fiil tam iştikak kılınsa yüze kadar fiil hasıl olur. Dilimizin hasiyetine bakıldığında hiç acep

³³ Onun bu işi, bu kitabını okutmak için yazmasından olmuştur.

değildir." (*Enmuzeç* , sayfa, 14) "Tatar lisanımızın bazı hususiyetlerini beyan edelim: Önce Tatar dilimizin en büyük hasiyetindedir ki fiil babında gayet zengin bir dildir."(*Kavaid-i Kitabet*, sayfa, 22) şeklindeki gerçek fikri meydana koyar.

O, bize fiillerin nasıl baplara ayrıldığının zengin, mükemmel bir cetvelini verir. (14-15. sayfalar) Fiillerden de geçip bağlama edatları, ekler, edatlar bölümüne gelirsek (O, bunları Arapça adı ile *Harf-i cer* diye kullanıyor.) burada da Kayyum Nasırî, Tatar dilinin kendi içine dalıp iyice araştırır, bunun gerçek neticelerini yazar. Örnekler de tamamen açık Tatarca. Onda "Inçı şikilli çık tamçıkları, ağaç yafraklarında tamçıklanıp tura-ak kalpağın kar kibik" şeklinde saf Tatarca edebî cümlelerle de çok karşılaşırız. (41-48. sayfalara bakılsın.)

Kayyum Nasırî'nin *Sarf Kaideleri* adlı bölümü de ayrıca dikkatleri üzerine çekecek esaslı, derin bir araştırma-incelemedir. Burada da çok orijinal şeyler var (51-65. sayfalara bakılsın). Kayyum Nasırî'nin bu araştırma-incelemeleri tamamıyla sonraki sarfçılar için hazır materyal olmuştur. Onlar bunu basitleştirdi, sadeleştirdi ve bunları yeni metot, yeni adlandırmalarla da tertip ettiler, sınıflandırdılar ve genişlettiler.

Kayyum Nasırî'nin sarfta fennî bir icadı "-sız" adlı ekin sadece isme has bir hususiyet olduğunu söyleyip ("-sız", bu harf-i mutlak olumsuzluk içindir. Fakat isme mahsustur. sayfa, 41) sözlerini sınıflandırma için yeni bir yol tutmaya işaret etmesi oldu. İlaveten o, "-ma" ekinin fiile has olduğunu anlattı. (sayfa 54'e bakılsın)

Kayyum Nasırî'nin nahiv bölümü de Tatar dili ruhunda muhtevaya yönelik bir araştırma-incelemedir. (65-84. sayfalara bakılsın.) Fakat bu bölüm, sarf bölümüne bakıldığında biraz zayıf, çetrefilli işlenmiştir. Burada o sarf kaideleri ile uğraşp duruyor.

Kayyum Nasırî, sarfta da nahivde de şekilci değil elbette, o mantıki, ruhi gramerci. O çoğunlukla manaya bakarak mana yönünü göz önüne alarak çalışmaktadır. Şekilciliği o zaman ondan talep etmek de haksızlık olurdu.

Kısacası Kayyum Nasırî'nin *Enmuzeç*'i dış yönü metodu ile Arap kalıbında olması, şimdiki gözle bakıldığında bütünsüzlüğü, yetersizliği ile birlikte şimdiki Tatar gramerinin nazarî yönden çalışılması tarihinde en temel çalışmadır. Gelecekte Tatar dilinin nazarî yönden çalışılması-Tatar sarflarının ilmen tam olarak gelişmesi tarihi ne zaman başlamış olsa hemen Kayyum Nasırî'ye yönelip *Kavaid-i Kitabet*'ine *Enmuzeç*'ine gelip düğümlenecek. Yani dil ve edebiyat işlerinin varacağı her yerde Kayyum Nasırî'ye vardığımız gibi imla, sarf ve nahif

fenninin tarihini araştırıp incelemeye başlasak da biz gayriihtiyarî Kayyum Nasırî'yle karşılaşırız,³⁴ karşılaşılacaktır da.

Kayyum Nasırî'nin Tatar dilinin belagati nazariyesine hizmeti de burada söylenmelidir. O, *Kavaid-i Kitabet*'inde Tatar dilinin belagat kaidelerini, üslup nazariyelerini araştırıp incelemenin, bunları bir bilim gibi değerlendirmenin de ilk adımını attı. Fakat onun bu hizmeti belagat bilimi olma yönünden zayıf bir hizmet olmuştur. Bundan imla, sarf, nahif kaidelerini çıkardığımızda belagat namına pek az şey kalacaktır. Bunun da çoğu yazı edepleri şeklinde bir şey. Yine de o, bu hususta bununla ilk adımını attı. Hiç olmazsa ilmin tahsilinin sebeplerinin büyüğü içtihat kılmaktır.³⁵ şeklinde cümle tertip edenlerin (Dilin belagatini bozan bu şekildeki cümlelere A. İshakî'de de çok kez karşılaşırız.) Tatar dilinin belagat ve fesahatine sığmaması gibi meseleleri anlattı. Ve bu mevzu münasebeti ile sarf-nahiv kitaplarında söylenilmeyen yönlerine değindi. Onun bu yoldaki hizmetinin kıymeti de işte bunda.

Abdurrahman Sadi yukarıdaki verdiği bilgiler neticesinde konuyu: *"İşte 19. yüzyılın son yarısı içinde imla, fonetik, morfoloji, nahiv, belagat yönünden Tatar dilinin Kayyum kalemi vasıtasıyla nazari olarak işlenmesi bu derecede idi. Onun bu hizmetlerine Tatar dilinin lügatini yazmakta birinci kıymetli adım olan 'Lehçe-i Tatariye'sini de eklersek (Birinci bölümü 95'te, ikincisi 96 yılında basılmıştır.) Onun bu baptaki hizmetinin görünüşü, ölçüsü tamamen ikmal edilmiş olur."* (s.58) şeklinde toplamaktadır.

3. Eserde Nasırî'nin Eserleriyle İlgili Verilen Bilgiler ve Değerlendirmeler

Çağatay, Nasırî'nin 40 eseri olduğunu belirterek onun eserlerini telif eserleri, çeviri eserleri, takvimleri şeklinde üçe ayırmaktadır (Çağatay, 1952:149). Ata, Nasırî'nin 44 Tatarca ve Arapça, 7 Rusça toplam 51 eserinin olduğunu aktarmaktadır (Lemercier-Qaelquejay, 1984:16 akt. Ata, 2013:256). Abdurrahman Sadi, bu kısımda 18 eserin künyesini vermiş, diğer eserleri konu başlıkları altında genel olarak değerlendirmiştir. Nasırî'nin eserlerini 59-62. sayfalarda aşağıdaki şekilde sınıflandırmış ve eserler hakkında bilgiler vermiştir.

³⁴Alimcan İbrahimof, Eñ sayı, 21-22. Yıl, 1915 ve İmla, Dil, Edebiyat Meseleleri.

³⁵Kavaid-i Kitabet, sayfa, 21.

Kayyum Nasırî'nin Eserleri³⁶

Riyaziye'den

1. **Hesaplık**, hesap kitabı. İki kez basılmıştır. Birincisi, 1873'te (52 sayfa büyüklüğünde, ikincisi 1899'da (85 sayfa)
2. **Istilahat-ı Hendese**, (hendese adlandırmaları, terimleri), 1895.

Kozmografya'dan

1. **Küsuf ve Husuf** (Güneş ve Ay Tutulması) Hakkında (makale), 1883'teki Takvim'inin sonuna ek olarak basılmıştır, 8 sayfa.

Tabiiyat'tan

1. **Menafi-i Aza**, anatomiye, fizyolojiye, hıfzıssıhha bilimine ait, 1894'te basılmıştır.
2. **Arakı Denilen İçimlik Ademi Zat İçin Sırf Bir Ağudur**, 1889'daki Takvim'inde 8 sayfalık bir makale (37-44. sayfalar)
3. **Ahval-i Şaribü'l Duhan** (Temeki Tartanların Hâlleri-Sigara İçenlerin Hâlleri) 1890 Takvimi'nde 7 sayfalık makale (26-32. sayfalar)
4. **Havas-ı Nebatat**, (Bitkilerin hasiyetleri), 1894'te basılmıştır. Bu risalesi bu yıldaki Takvim'ine eklenerek basılmıştır.

Coğrafya'dan

Coğrafya-yı Kebir (Büyük Coğrafya), ikinci ve üçüncü ciltler. İkinci cildi 1898'de, üçüncüsü 1899'da basılmıştır.

Etnoğrafya, Tarih ve Tercüme-i Hâl'den

1. **Negrolog ve Kabir Taşları**, makale. 1877 Takvim'inde basılmıştır (43-46. sayfalarda)
2. **Kısa Tarihler ve Kabir Taşları** (makale) 1878'deki Takvim'inde basılmıştır (30-32. sayfalar)

³⁶Nasırî'nin eserleri Çağatay (1952:148-149) tarafından verildiği için burada sadece Abdurrahman Sadi'de geçen eserleri olarak görülmelidir. Yoksa onun toplamda kırk eseri vardır.

3. **Fevaid-i Tarihiye Min Tevarihü'l Enbiya ve Ulemaü'l Maziyye.** 38 sayfalık bir eser olup 1882'deki Takvim'inde basılmıştır. (26-63. sayfalara bakılsın)

4. **Kazan Şehrindeki Mescitler ve Kazan Şehri** (makaleler) 1882'deki Takvim'inde (74-79. sayfalara bakılsın)

5. **Tezkire**, bu makale Kazan bayları hakkında olup 1883'teki Takvim'inde basılmıştır. Ticaret kapitalizmini öğretmek için güzel materyaller veren bir makale. (31-38. sayfalara bakılsın)

6. **Et-Teftiş vet-Tehaküm**, 1885 Takvim'inin 38-43. sayfalarında basılan tarihî, tenkidî bir makale. Bunda o, Şehap Mercanî'nin Tevarih-i Bulgariye (Hüsamettin Müslimi'nin) hakkındaki tenkidini tenkit etmektedir. Tenkidi kati, sert dilli.

Kayyum Nasırî'nin etnografyadan kendisi sağ iken basılmayan elyazması eserleri sonradan 1926'da bulunarak Tataristan İlmî Merkezi kontrolünde basılmıştır. Bu eserler onun öz babında da ehemmiyetli eserlerdir. Sekseninci yıllarda yazılan bu eserlerin dilinin saf Tatarca olması, onlara ayrı bir itibar bahşetmektedir.

Tabiiyyat ve Riyaziyat Bilimi

Kayyum Nasırî'nin fende büyük hizmeti çokça da tabiiyyat, riyaziyat ve terbiye-pedagoji fenlerinde oldu. Çoğunlukla Nasırî'nin Tatar için en büyük hizmetlerinin birisi onun ulum-ı tabiiyyatı avamlaştırmasındadır.³⁷ İlaveten o, Tatarlar için riyaziyat fenlerinin eşğini açmıştır. Tatar dünyasında ilk olarak hesap ve hendeseden ders kitapları yazmıştır. Heyet (kozmozografya)ten malumat vermiştir. Kısaca bu fenleri basit Tatar dili ile Tatar halkı arasına girdirmiştir.

İctimaî Fenler

Bunlara ilaveten o, içtimaî ilimlerden istatistik bilimine büyük ehemmiyet vererek Tatarlar arasında bunun ilk yolunu açmıştır. Takvim'leri onun bu işine açıktan açığa şahittir.

Tarih

Tarih biliminde ise Kayyum Nasırî çok meşhur olan bir âlim değildir. Onun 1926'da basılan yeni eserleri Avrupa metotları ile tarih araştırma-inceleme yapan

³⁷Aziz Ubeydullin-Kayyum Nasırî Mecmuası, 19. sayfa, *Nasırî'nin Fenleri Avamlaştırma Yolunda Hizmetleri* isimli makalesi. Bu hususta detaylı bilgi almak isteyenlerin bu makaleden faydalanmaları mümkündür.

bir kişi olduğunu göstermektedir. Fakat onun bu yazdığı eserleri tam bir tarih olmamakla birlikte tarih ilmi için birinci el kıymetli, emin materyallerdir. Bunlar Tatar'ın uyanması, reform hareketi, tarih biliminden bir bilim sıfatı ile mutlak bir ihtiyaç idi.

Bu bölümde Abdurrahman Sadi, Mustafad'larından hareketle Mercanî'nin tarihçiliğine, bu hususta öncü olduğuna, Rıza Kazi, Abeşî, Zeki Velidî, Hadi Atlasî, Aziz Ubeydullin ve diğerlerinin tarihleri için Mercanî'nin örnek teşkil ettiğine değinmektedir.

Kısacası, Tatar dilini onun bilim ve edebiyatını doğuran ilk kişi Kayyum Nasırî olsa da Tatar tarih biliminin, Tarih edebiyatının baş çeşmesi, onu doğuran da Mercanî oldu. Tatar edebiyat tarihinde onun en büyük rolü de işte bundadır.

Pedagoji Bilimi

19. yüzyılın ikinci yarısında harekete geçen reformculuğun en ehemmiyetli bir dalı eğitim meselesi oldu. Eski medreseler eğitimi, eski eğitim, eski okutma nazariyeleri faydasız bulundu. Bunları yenileştirme ihtiyacı hissedildi. Neticede eğitim, okutma işlerini Avrupa pedagojisi, Avrupa metoduna göre yürütme hareketi başladı. Bu yolda işleyen amelî tecrübelerle ilaveten Tatar dünyasında pedagoji bilimi doğdu. Kayyum Nasırî'nin;

1. Çocuklara Talim Vermek, 1882 Takvim'i, sayfa 78-79.

2. Muinetdin, 1884'teki Takvim'i, sayfa 31-32.

3. Çocuk Eğiten Kadınlara Nasihat, 1890'daki Takvim'i, sayfa 32-40

4. Eğitim, 1891'deki Takvimi, sayfa 31-34.

isimli makaleleri Tatar pedagoji biliminin ve Tatar'da bu bilim edebiyatının ilk konulan temel taşları oldu.

Makaleler de gerçekten de o zamandaki Avrupa pedagojisi nazariyesine muvafık ve şimdi de çoğu da yüz kızartmayacak eğitim nazariyeleri, okutma kaideleridir.³⁸

Bu nazariyeler sadece Rusçadan tercüme değil Kayyum Nasırî'nin çok yıllık amelî tecrübelerinin neticesi idi. O, 1850'den itibaren muallimlik yapmaya başlıyor. O, bu zamandan eğitimde amelî reformcu, yeni metotlarla uygulama

³⁸Eğitim tekniklerimizde Tatar Eğitim Tarihi geçtiğinde birinci amelî ve nazarî Tatar pedagojisi Kayyum'un bu makaleleri mutlaka okunmaya ve bunları eğitim materyali olarak kullanılan metinlere girdirmek gerekir.

yapmaya başlamış idi. O, ömrü boyunca okuttu, ders kitapları, kaynak kitaplar yazdı. Bunlarla birlikte Tatar'da pedagoji bilimi, pedagoji edebiyatını doğurdu.

Fakat eğitim reformundaki amelî harekette Kayyum Nasırî, yalnız kendisi değil idi. Onun yolunda çalışan, aynı fikri paylaşan yandaşları da var idi.

Abdurrahman Sadi (1926) ve Çağatay'da (1952) adı geçmeyen eserlerinden biri de Miftâhu'l-Kur'ân, Miftâhu'l-Kur'ân adlı hacimli Kur'ân-ı Kerim indeksi müellifin vefat tarihinden sonra kaybolmuştur. Nâsırî'nin el yazması hâlinde yıllarca meçhul kalan bir eserdir. Eserle ilgili Sibgatullina: "*Kazan'daki Kayyûm Nâsırî Müzesi Müdürü Dr. Raysaniye Şafigullina tarafından keşfedilen Miftâhu'l-Kur'ân'ı arayıp bulan da Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şehâbeddin Mercânî adına Tarih Enstitüsü üyesi Doç. Dr. Aydar Hayretdinov'dur. Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi'nin El Yazmaları ve Nâdir Eserler Bölümü'nde bulunan bu değerli eser, Kayyûm Nâsırî tarafından yapılan bir Kur'ân-ı Kerim dizinidir. 1886 yılında yapılan ve Miftâhu'l-Kur'ân adını taşıyan bu çalışma müslüman dünyasında yapılan ilk Kur'ân-ı Kerim konkordansı unvanıyla İslâmî ilimler araştırmaları için oldukça önemli bir kaynak hüviyetindedir.*" değerlendirmesini yapmaktadır (Sibgatullina: Miftâhu'l-Kur'ân, 2016: 184). Aynı makale Türkbilig'de (2016) de yayımlanmıştır. Miftâhu'l-Kur'ân, Hayretdinov - Şafigullina (2015) tarafından yayımlanmıştır. Türkoğlu-Maraş (2002:110), eserden ismen bahsetmekte ve kaybolduğunu belirtmektedir.

4. Eserde Çeşitli Vesilelerle Nasırî İle İlgili Verilen Diğer Bilgiler ve Değerlendirmeler

Abdurrahman Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi* adlı eserinin farklı bölümlerinde, başka yazar ve ediplerden bahsederken veya çeşitli konularda bilgiler verirken değerlendirmelerde bulunurken çoğu kez başka yazar ve ediplere de yer vererek karşılaştırmalarda bulunmaktadır. Bu vesilelerle Nasırî ile ilgili asıl bilgilerin verildiği, Nasırî'ye ve eserlerine ayrılan kısımlar haricinde de hatırı sayılır derecede Nasırî ve çalışmalarına atıfta bulunulmakta, çeşitli değerlendirmeler ve karşılaştırmalar yapılmaktadır.

Abdurrahman Sadi Eğitim-Okuma İşlerinde Reform Yapmanın İleri Basamakları adlı kısımda: "*İlk olarak eğitimdeki reform hareketleri ile birlikte orta ve yukarı eğitimde reform yapma hareketi de başladı. Bu da ilmî-terbiyevî reformculuğun Avrupa manası ile büyük ölçüde Avrupa usulünde orta mektepler açma yolunda yükseltelen birinci hareket idi. Bu hareketin birinci kahramanı da Kayyum'un zamandaşı ve Mercânî'nin öğrencisi Hüseyin Feyizhanî' oldu. Petersburg Üniversitesinin Şark Dilleri bölümünde Arap, Tatar, Türk dillerinin müderrisi olan bu reformcu bu işe başladı. Kendisinin büyük projeler ile sonunda Kazan'da Muhammediye, Orenburg'da Hüseyiniye, Bubi'de Bubi, Ufa'da Aliye,*

Troyski'de Resuliye, Ahmediye medreseleri tarafından 20. yüzyılda ve 1905'te devrimden sonraki amele yönelen orta mektepler, medreseler reformu geliştirdiler. Bu işin ardından çalışıp çok güç sarf etti, çok gayret gösterdi. Hükümetten bunun için izin almasının ardından işe başladı. Fakat onun bu hareketine, o zamanlar kulak veren, ona itibar eden, yardım gösteren olmadı. Hatta düşmanları bunun için halk arasında Rus'a satılmış diye haber yayarak provokasyon yaparak halkı ondan nefret ettirme yoluna girdiler. Müslümanlar zararına çalışıyor diyerek ilaveten türlü türlü yalanlar uydurdular. Böylece Tatar burjuvazisinde başlayan bu orta mektepler, medreseler reform hareketi bir türlü netice veremedi. Hazırlanan büyük proje de amele geçmeden sadece proje olarak kaldı." şeklinde genel bir değerlendirmenin ardından Tatar'da uyanış ve yenileşme devrinin öncülerinden birisi olan Nasırî'nin böylece Rusya'nın merkez şehirlerinden Rus-Avrupa ilim dünyası ile pek yakından karşılaşarak böyle Tatar dünyasına ilmî-terbiyevî uyanış sesleri vermeye başladığına, kendi zamanının ruhuna göre Müslümanlığı koruyarak "İlim ve eğitim yolunda büyük ölçüde Avrupalaşma, Avrupa medeniyeti ile donanmak gerekir." diyerek ses verdiğine değinmektedir. (s.63)

Din Reformu Hareketinde Mercanî (s.66) adlı bölümde: *"İşte bu korkunç kara duvarı yok etmeye başlayan, nice yüzyıllar boyunca kalınlığını hemen arttırdıktan sonra korkunçlaşmaya giden bu karanlığı bütün kuvveti ile aydınlatan gücün birisi yukarıda söylendiği gibi edebî dil, ilim ve eğitim yönünden Kayyum Nasırî idi. Dinî reformcu da Şehabettin Mercanî oldu."* denilmektedir.

Ceditçilik Hareketi ve Usul-i Savtiye (s.69) adlı bölümde usul-i cedit ve usul-i kadim ile ilgili bilgiler verildikten sonra Tatarlarda usul-i cedide geçme ile ilgili Kayyum Nasırî'den: *"Bu da Tatar başlangıç mekteplerine Usul-i Savtiye (Zvukovoy Metot) girdirilip hece usulüne karşı savaş açmakla başladı. Çünkü bu usul Tatar dünyasında tamamen yeni bir iş idi. Onlara göre Kayyumlar vasıtasıyla matematik, hendese, coğrafya, tarih gibi bilimler okutulmaya başlamıştır ve bu bilimler mektepler programına konulma yolu açılmış olsa da alfabe öğretme meselesinde Kayyumlar savtiyeci değil, belki harfiyeci (Bukvo-Slogatilnoy) metot veya hececi (Slogovoy Metot ile hareket edenler) ler idi. Bu meselelerde onlara göre kendimizde Ruslardan geldiği gibi harfiye-hece usulünü almış, savtiye usulüne başlamamış idi. Bunun için savtiye usulü Tatar için kendisi yepyeni bir şey oldu. Hece usulüne karşı bu yeni usul kati bir mücadele hareketini aldı. Bu usul-i savtiyeye bağlanıp Kayyumlar tarafından başlanan bilimlerin Tatar başlangıç mektepleri programlarına girdirilme hareketlerini genelleştirme, geliştirme işleri hızlandırıldı. Sonuçta bu bir umumî akım hâline dönüştürüldü."* şeklinde bahsedilmektedir.

Gökçe, Tatarlarda ortaya çıkan bu fikri uyanışı, aydınlanmayı: *"1880'li yıllardan itibaren toplumsal bir uyanış hareketine dönüşen Tatar Ceditçiliği,*

eğitimdeki yenileşme anlayışı ve dinî düşüncedeki yenilikçilik hareketiyle iyice bütünleşmiştir. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarından itibaren ceditçi, usûl-i ceditçi ve ıslahçı gibi tabirlerin hepsi bu hareketin temsilcileri için kullanılmıştır. Abdurrahim Otuz İmeni, Abdunnasir Kursavî, Kayyum Nasırî ve Hüseyin Feyzhanî gibi bazı Tatar âlimleri, uzun süre cahil, fakir ve zayıf bırakılmış halkın kaderinin ancak eğitimle düzeleceğini düşünmüş, bu sebepten dolayı mektep ve medreselerde sadece dinî eğitim verilmesine karşı çıkararak dinin yanı sıra dünyevî ilimlerin de öğretilmesine imkân tanıyan yeni bir düzenlemenin yapılmasının şart olduğunu dile getirmişlerdir. Ancak kendi zamanlarında bu istekleri gerçekleştirmemiştir. Onların bu fikirleri, Türk dünyasında özellikle de İdil-Ural sahasında pek çok taraftar bulmuştur. Bu âlimler dönemlerinde çeşitli ıslahatçı çalışmalara imza atmışlar ve Ceditçilik hareketinin öncüleri olmuşlardır." şeklinde değerlendirmektedir (Gökçe, 2015:1399). İşte bu aydınlanma çağında öne çıkan isimlerden biri de Abdurrahman Sadi'nin ve Gökçe'nin de belirttiği gibi Kayyum Nasırî'dir.

70. sayfada ise: "Alfabe öğretiminde usul-i savtiyeye geçen ve alfabeyi bu usul ile öğreten mektepler açılmaya başlamasıyla tıpkı Kayyumların başlattığı Avrupa bilimlerini okutma manasındaki ceditçilik Hareketi de genelleşerek güçlendi. Kısacası usul-i cedit hareketi bizde okuma-okutma işlerinde geniş reformculuk manası ile 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Kayyumlar, Hüseyin Feyzhanîler ile başlamış idi. Ama bu hareketin de gelişerek geniş ölçüdeki alfabe öğretiminde savtiye usulü ile olan bu yüzyılın dördüncü çeyreği içinde başladı." şeklinde konu detaylandırılmaktadır.

71. sayfada Usul-i Cedit Hareketi ve Gaspıralı'dan bahsedilirken: "Kısacası, Tatar'ın kendi dilinde ve Avrupa bilimlerini Tatarlara öğretme ve bu bilimleri ders kitapları, kaynak kitaplar yazmaya başlama manası ile Tatar dünyasında birinci usul-i cedit muallimi olan Kayyum Nasırî bu yolda amelî ve nazarı yönden işe girdiğinde daha doğmamış olan Gaspıralı (1851'de doğmuştur) böylece sonunda 83. yıllardan başlayarak kendisinin Tercüman'ı vasıtasıyla bu hareketin bütün Rusya Müslümanları içinde savunucusu olarak meydana atılmıştır." denilerek Kayyum Nasırî'nin Gaspıralı'ya ilham oluşundan bahsedilmektedir.

73. sayfada ceditçilik hareketinin yaygınlaşmasıyla ilgili olarak: "Kazan Muhammediyesi'nde ceditçilik hareketi bu medresenin baş müderrisi Alimcan Barudî'nin savtiye usulünden başkasında konservatuarlığına bakılmadan Nasırîler, Feyzhanîler ile başlayan akımlar tesiri ile genişleyerek hemen gelişir. Çünkü Feyzhanîler, Kayyumlar ceditliği, dünyevî ceditlik ve bu yolda nazarı yönden de amelî yönden de liberal burjuvazi gönlüne göre liberal bir hareket idi. Ancak Barudîlerinki Tatar burjuvasının terakkisini sınırlayan sadece dinî bir ceditlikten ibaret oldu. Muhammediye talebeleri ise gittikçe hemen Barudîler tarafından bastırılmaya çalışılmış bu, Kayyumlar ceditçiliğine dünyevî

ceditçiliğe doğru yönelmiş, ceditleşmenin asıl çizgisini bunların yolunda belirlemiştir. Bu medreselere tesir eden Tatar burjuvasının asıl dileği buna yönelir.” şeklinde Kayyum Nasırî de dile getirilmektedir.

Tatar’da Birinci Roman adlı kısımda, 79. sayfada, 1886’da *Hüsamettin Molla* isminde ilk roman basıldığı belirtilmektedir. Bu romanla ilgili özellikler verilirken 7. maddede Kayyum Nasırî ile ilgili: “*Edebî dilde Kayyumların Müslüman Tatarcılık akımına karşı İsmail Gaspıralıların Müslüman Türkçülük akımının Tatar edebiyatında birinci örneğinin verilmesi.*” şeklinde bir bilgiye yer verilmektedir.

Tatar’da İlk Komedi adlı kısımda Tatarlarda basılan ilk komediden bahsedilmektedir. Çistay Komedi diye bilinen bu tiyatro ile ilgili bilgiler verilirken 91. sayfada: “*Bu komediyi yazan edibin kim olduğu, onun tercüme-i hâli bize hâlâ karanlık. Yine de bu yukarıdaki hâl bizi onun tahrir işinde tecrübeli, edebiyattan da iyi anlayan ve dilde Kayyum Nasırîler yolunu bütün genişliği, bütün sadeliği ile edebiyatta uygulamaya koymaya girişen Avrupalı, gerçek Tatar edibi olduğu fikrini getirmektedir.*” cümleleriyle Kayyum Nasırî’nin yolundan gidenlerin başarısı dile getirilmektedir.

Büyük Günahlar (Günah-ı Kebir) Dünyasında veya Tatar’da İkinci Roman³⁹ isimli bölümde 92. sayfada Tatar dünyasının gelişmesiyle ilgili bilgiler verildikten sonra bu gelişmişliğin Tatarlarda “*Onlar Rus meyhanelerine gitmeye başlayıp orada Avrupalılar gibi davranışlar ve içmeler ile tanışırlar.*”⁴⁰ Bunun neticesinde Tatar bayları arasında fuhşa, içkiye düşme gibi hâller pek yayılır. Bu hâl çoğunlukla da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde güçlenir. Çoğu Tatar tacirleri ve meşçenler (küçük burjuva) her gün meyhanelere gelip orada çok para dökerler. Buna ilaveten böyle hâller Kazan’daki Tatar medresesi öğrencileri-molla balaları arasına girmeye başlıyor. Böylece zengin çocukları da Günah-ı Kebir’lere (Büyük Günahlar’a) müptela oldular. İşte bu hâller Tatar edebiyat dünyasında ikinci romanın ortaya çıkmasına vesile olur. Kazan’da Gölboyu medresesinde okuyan Tatar ediplerinden Zahir Bigi doksanlı yıllarda bu yaşamdan alıp kendisinin Günah-ı Kebir isimli romanını yazar. Bu Tatar edebiyat dünyasında yayımlanan romanların ikincisi olur.” şeklinde Tatarların ikinci romanından bahsedilmektedir.

Daha sonra “*Buna ilaveten dilde Kayyumların Tatarcılık akımına karşı 20. yüzyılın başlarına doğru hemen diğer taraftan Türkçecilik akımının Gaspıralı*

³⁹Eserde Tatarca isminin üstüne Rusça: Smertniya grihi iz ugovnoy hroniki. Soçineniye Magomet Zagır Bineyeva, Roman. diye yazılmış.

⁴⁰"Kazan Tatarları" K. Fuksa 1844 sayfa 5. Bu eserde bu doğrultuda oldukça malumat var.

yolunun Tatar edebiyatında güçlendiğini göstermek için açık örneklerin birisidir.”⁴¹ şeklinde Kayyum Nasırî’den bahsedilmektedir.

Üçüncü Roman adlı bölümde 95. sayfada: “Zahir Bigi’nin Günah-ı Kebir’inden sonra Tatar edebiyat dünyasında üçüncü roman olarak Uluf’ (Miñler) veya Güzel Kız Hatice⁴² isimli roman yazılır.” şeklinde Tatarların üçüncü romanından bahsedilmektedir. Devamında: “Buna ilaveten eserin yine ikinci itibar edilen yönü şudur: Edip bu eserinde Günah-ı Kebir’in diline bakıldığında çok basitleştirilen, Tatarcalastırılıp Kayyumlar yoluna yakınlaştırılan bir dil ile yazmıştır. İsmailcilik yani umumî Türkçecilik bu eserde kendisinin basitliğe yönelmeye başladığını açıkça sezdirmektedir.” şeklinde bir değerlendirmeye Kayyum Nasırî zikredilmektedir.

20. Yüzyıla Girildiğinde adlı bölümde 98. sayfada genel bir değerlendirmenin ardından Tatar burjuvası tarafından ortaya konulan isteklerden bahsedilmektedir. 99. sayfada bu isteklerden birincisi: “Arapça, Farsça’ya boğmadan yazarak anlayabilecek şekilde, açık Türkçe ile yazmak, mekteplerde Türkçeyi daha da okutmak gerekir.” şeklinde belirtilmektedir. Abdurrahman Sadi ise burada: “Bu Türkçe yazmayı da Kayyumların Tatarca yazıları diye anlamak gerekir.” şeklindeki değerlendirmeye Türkçe yazmak ifadesinden kasıt Kayyumların Tatarcası olduğu yorumunu yapmaktadır.

Türkçülük Yolunda Farklı Bir İlmî-Edebî Dil adlı 101. sayfada ise “Rızaeddin Fahreddin’in gerek Asar’ı gibi ilmî eserleri gerek başka edebî eserleri vasıtasıyla yükseltilebilen edebî dili elbette Kayyumlar Tatarcası değildir.” ibaresinde Rızaeddin Fahreddin ile Kayyum Nasırî’nin dili karşılaştırılmaktadır. Aynı karşılaştırma 102. sayfada “Fakat Rıza’nın dili ve üslubu elbette Kayyumlarınkine saf Tatarcacılığa çokluğu da Tatarcaya karşı idi. Rıza hiçbir zaman halkı da dilini de Tatar diye adlandırmaya razı değildi.” cümleleriyle devam etmektedir. Karşılaştırma 103. sayfada: “Reşid’in edebî dili Rızalarınki gibi güzel bir şekilde işlenmemiştir, onlarınki gibi yumuşak, cilalanmamış bir dil olsa da bu dil diğerlerine oranla çokluğu Kayyumlar akımına çok yakın idi. Yani onun dili gerçi Osmanlılık-Türkçülük tesiri altında ise de kendisinde Tatarcılık unsurları çok olan bir dil idi. Buna ilaveten o, Mirat’ının son bölümlerinde hemen hemen daha da Tatarlaşır.” cümleleriyle sürdürülmektedir.

Matur Edebiyat, 20. Yüzyıla Girildiğinde Edebî İki Kesim adlı bölümde 104. sayfada yine: “20. yüzyıla girildiğinde edebî dilde iki kesim, iki yolda hareket etti. Birincisi Gaspıralı esasında Türkçülük hareketi, ikincisi de Tatarcılık

⁴¹Bu romanın dil ve üslubundan örnek için birinci basımından 1-2. sayfalar okunur.

⁴²Romanın başına Tatarca isminin üstüne Rusça ismi konulmuştur, şu şekilde: Olyuf İli Krasavitsa Hadiça. Roman Zagir İbni Yarulluh Bigiyeva. Bu roman 1908’de Beyanül’ Hak matbaasında üçüncü kez basılır.

hareketidir. Tatar yaşamının gidişatı 19. yüzyılın son yarısı içinde kendi kendisinden mecbur olarak Kayyum çizgisinde Tatar edebiyatını ve bu yolda, bu dalın işi gözle görülecek bir hâlde idi. Bu kesim tarafından avamî Tatar edebî dilinin asıl temeli atılıp bu dil bu temelde, bu asıl çizgide geliştirilmeye başlamış idi. Bu dalın azaları da İlyasî, F. Halidî, Çistay Komedi'sinin sahibi Zahir Bigi, Ali Asgar Kemal, Fatih Kerimî, Sadri Maksudî, Ayaz İshakî, Yarullah Veli ve kendisinin “Gerçek Ekiyet Hikâyeleri ismi ile⁴³ 52 sayfa büyüklüğünde 1901’de yayımlanan kitabı vasıtasıyla Molla Şehabettin Rahmetullin ve diğerleri oldular.” cümleleriyle Kayyum Nasirî’ye atıfta bulunmaktadır.

114. sayfada Matur Edebiyatı Avamî Tatarcılık Hareketi ve Ali Asgar Kemal Dramaları adlı bölümde: “20. yüzyıla girildiğinde dilde, edebiyatta genişleyen Türkçülük akımına karşı diğer taraftan edebiyatta Tatarcılık akımının kuvvetlenmesi daha da devam etti. Kayyumlar tarafından temeli atılan İlyasî, Halidî, Çistay Komedi'leri tarafından edebiyatta en sade bir Tatar dili- edebî “uram-sokak” dili ile yazma fikri gelişir, damarını çeşitli yönlere uzatır, daha da işlenmeye başlanır. Biçare Kız, Redd-i Biçare Kız, Çistay Komedi'lerinden sonra baş gösteren Ali Asgar Kemal kalemi vasıtasıyla Tatar dram edebiyatının da bununla birlikte Tatar edebî avam-uram(sokak) dilinin de edebî yönden işlenen, güzelleşen bir şekli ortaya konuldu. Sonunda bu dil yaşamdan alınan piyesler için bizde klasik bir dile dönüşür. Çünkü o, her türlü nitelikli sözler ile karışan, gerçek, canlı halk dili⁴⁴ idi.” şeklinde Kayyum Nasirî de geçmektedir.

115. sayfada Ali Asgar Kemal’in dramalarından bahsedilirken: “Bu eserin ahirinde o uyarıp: “Bazı kişiler bu kitabı genellikle sokak dilinde çıkarmış diye gülerler, belki, iman-ı ziyan? Gülsünler. Dahası böyle herkesin anlayacağı, sokak dilinde olan kitapların olması nasip olsun diye Kayyum Nasirî gibi işi pek anlayıp daha da tutunduğunu gösterdi. Bu gerçekten de Tatar edebiyatında Kayyum Nasirî’ye kadar uzanan, kahramanlarca kati maksatlı birinci adım idi. (O dönemde sokak dili diye küçümsenen şimdiki avamî, edebî Tatar dilinin gelişme tarihini, Kayyum Nasirîlere karşı başlatılıp harekete geçirilen bu gülmenin onlardan sonra hemen devam ettiğini göstermek için de bu yollar açık bir doküman olur.”⁴⁵ cümleleriyle Kayyum Nasirî geçmektedir.

129. sayfada: “İnkıraz ve Bulgarcılık” adlı Ayaz İshakî’nin 1904’te yazdığı eserlerin anlatıldığı bölümde 130. sayfada: “Ayaz İnkıraz’ı vasıtasıyla yeni bir akım başlattı. Kayyumların yükselttiği Tatar ismini bitirip Bulgar ismini ortaya

⁴³Bu kitap Kazan’da Dumbrovski Matbaasında Şerafettin Şehidullin tarafından bastırılıp yayımlatıldı. Bu kitabın dili oldukça Rusça sözler karışmış, avami bir Tatarca.

⁴⁴Ali Asgar Kemal Eserleri, A. Rahim Mukaddimesi, sayfa 17, yıl 1925.

⁴⁵1925’te basılan Ali Asgar Kemal Eserleri’ne A. Rahim tarafından yazılan ön sözde A. Kemal’in ilk kez basılan bu Bahtsız Yiğit’i 16 sayfalık olup A. Kazanî imzası ile basılmış diye yanlış gösterilmiştir (7. sayfada)

koymaya çalıştı. Tatar'a Tatar demeye tamamen karşı yol tuttu. Pek ateşli bir şekilde bizim Bulgar milleti, Bulgar kızı, Bulgar yiğitleri gibi ifadeleri dillendirdi. İnkıraz'ı ile Dilenci Kızı adlı eseri işte bunun tarihî bir örneği oldu. Fakat onun bu yükselttiği veya başlattığı akımı aslında Gaspıralıların, Rızaların akımları, onların savlarının henüz daha da genç bir kalem vasıtasıyla yeniden dile getirilmesinden ibaret idi. Böylece dilde Tatarcılığı aldığı hâlde Ayaz kalemi de asıl ideolojide Türkçülük yolunda durup Kayyumların Tatarcılığına karşı dillendirildi. Fakat Kayyumların güçlü akımı karşısında pek tutulmadı, Tatarcılığa yenildi: sonraki eserlerinde Bulgar söylevini bırakıp Tatar diye yazmaya başladı." değerlendirmesinde de Kayyum Nasırî'nin yolunun artık güçlendiği vurgulanmaktadır.

Ayaz İshaki'nin dil ve üslubundan bahsedilirken edipler sınıflandırılırken 138. sayfada: "Muharrirler, edipler: 1) Ya başta herhangi bir düşünceyi kendilerine vazgeçilmez olarak alsalar da ömürlerinin sonlarına kadar bu yolda gelişmektedir, yılmadan usanmadan bunun için sonuna kadar savaşır, kaleminden kâğıda çizilen bütün harfler, noktalar ona batar, ona doğru geliştirilir. 2) Veya iktisadî, içtimaî yaşamın akımı altında bu yaşam ile birlikte hareket ederek fikrî, ruhî bir devrim yapma şeklinde bir düşünceden diğerine geçerler. Yani bir idea, bir fikrin hatalı olduğunu, eksik olduğunu, yetersiz olduğunu, yaşam tecrübeleri vasıtasıyla açıkça görüp ondan daha da olgun bir diğer fikre, diğer doğru bir noktaya doğru gelişirler. Bunlarda geriye doğru sıçrama olmuyor, belki hemen öne, hemen iyiye, yeniye doğru gelişiyor. 3) Havaya, gidişata bakıp bir öne bir arkaya sıçrayıp sonunda evvelki noktasına dönerler. Kayyum Nasırî, Gaspıralı, Rıza ve Reşit Kazî, Fatih Kerimî gibiler birinci tip ediplerdendir, Ayaz da üçüncü tip ediplerden olmuştur." Abdurrahman Sadi, Kayyum Nasırî'yi birinci tipteki ediplerden yani sahiplendiği fikrini sonuna kadar devam ettiren ediplerden saymaktadır.

155. sayfada 1905'ten Sonra Tatar'da Burjuva Toplumculuk Edebiyatı'ndan bahsedilirken: "1905'e kadar Tatar'da Kayyum Nasırî'nin Takvimlerinden Reşit Kazî'nin 1905'te jurnal şeklinde çıkmaya başlayan Mirat'larından başka cemaatçilik edebiyatı, süreli yayınlar yok idi. Onlara göre İdil boyu Tatar'ın kendi dilinde kendisine bakan bir gazetesi olamamıştı. 70-80. yıllarda Kayyum Nasırîler, ondan sonra İlyasiler gazete çıkarmaya çalışıp hükümetten izin istemiş olsalar da izin verilmediğinden çıkaramamışlardır." Kayyum Nasırî ve onun Tatar süreli yayın hayatına yapmak istediği katkıdan ama izin alamadığından bahsedilmektedir.

Daha önceki sayfalarda Journaller değerlendirildikten sonra 165. sayfada Ruski Vidumsti (Russkiye Vedomosti) gazetesinde yazdığı makalesinde Prof. V. Kartlivski'nin aşağıdaki tarihî ehemmiyetli fikirlerinden: "Bu bedbaht günah dünyasına iğrenip bakmak" skolastiğin ideal 19. asrın son yarısından itibaren

düşerek Tatarlar arasında Avrupa medenîyetine itibar ile bakmak devri başladı. Değişim, Tatarların ticaret ve dinî merkezleri olan Kazan'dan başladı. Ve millî varlığı helak olmaktan korumaya çağırın nidalar işitilmeye başladı. İlk söz 1902'de vefat eden ve eski medrese terbiyesi ile yetişen Abdulkayyum Nasırî'den işitildi. 1880'de Tan Yıldızı isimli bir Tatar gazetesi çıkarmayı istese de bu hususta olan ümidini kendisi ile birlikte sonsuzluğa alıp gitti. Merhumun bu yoldaki ümidini 1883'te Bahçesaray'da çıkmaya başlayan Tercüman birazcık olsun tamamlamış ise de yarı yapma bir dilde olan bu gazete bir kısım aydınlar arasından öteye gidemedi. Ve avam halkı arasına yeni fikir yayamadı. İlyasof, Ahmedof ve diğerleri Kazan'da gazete çıkarmayı isteseler de onlara çok kısa men cevabı verildi.” cümlelerinde de Kayyum Nasırî'den bahsedilmektedir.

168. sayfada Edebî Dil, Edebî Yön, 1905-1907, Devrim ve Riyaksiya Günlerinde Dilde İki Akım Mücadelesi'nden bahsedilirken: *“Birinci devirde biz edebî dilde, Türkçülük, Tatarcılık akımları ile tanışmış idik. 1905 devrimi ile yükseltelen matbuat ve edebiyatta bu akımlar birbiriyle mücadele etmeye başladılar. Fakat Türkçülük yok idi. Meydanda Gaspıralı ve Rızaların Türkçülüğü ile Kayyum Nasırîlerin Tatarcılığı tartışılıyor idi.”* şeklinde Nasırî'den bahsedilir. Yine *“Kazan gazetesi ve jurnallerinde (Burada da bazı istisnalar var) Kayyumculuk, Tatarcılık alevlense Petrograd'ta (Ülfet gibi) ve Orta Asya sınırlarında (Orenburg'da Vakıf, Şura; Uralski'de El-Asarül Cedit gibi) Türkçülük ile beslenir idi. Bunlarda yazılan makalelerde de şiir ve hikâyelerde de böyle idi.”* cümleleriyle Kayyum Nasırî'den bahsedilir. *“Kayyum çizgisine, Kayyum düşüncesine yakın duran yazarlar çoğunlukla da Kayyum kazanında yaşayıp bu kazanda kaynayanlar bu yöne çabucak basitçe geçtiler.”* cümlelerinde Kayyum Nasırî'den bahsedilir.

169. sayfada da *“Genç kalemlere bu hususta Kayyum Nasırî, İlyasî, Fatih Halidî eserleri ve Çıstay Komedi gibi bazı avamî Tatarca edebî eserler birinci örnek oldular.”* şeklinde Kayyum Nasırî'nin gençlere örnek olmasından bahsedilmektedir.

On Yıl İçinde Tatar Dilinin İlmî İşlenmesi ve Dilde İkinci Aşama Reformatörlük bölümünde 183, 184 ve 185. sayfalarda: *“Tatar dilinin ilmî ve nazarı yönden işlenmeye başlanmasının asıl noktasının Kayyum'un kalemine gittiğini bilmekteyiz. İşte bu işin devamını veya bu yolda ikinci reformistliğin başlamasını bu Ekim'e kadar olan son on yıl içinde gördük. Kayyum'dan on yıl sonra filizlenmeye başlayan bu hareket de 1910 yıllarında başladı. Ahmetcan Mustafa'nın Türkî Sarfı'sı, Hadi Maksudî'nin Sarf-ı Türkî, Nahv-i Türkî'si, Muallim Kebuterî'nin Tertib-i Cebirle Muhtasar Sarf-ı Türkî'si, Şeyhiattar İmanayof'un Nahv ve Sarfı gibi eserler bu hareketin hazırlık aşamasındaki hizmetler idi.”* şeklinde Nasırî'nin öncülüğü dile getirilmektedir. Devamında Abdurrahman Sadi, bunlarla ilgili Alimcan İbrahimofun: *“Eksiklikleri ile*

beraber Tatar sarfı ilmine az çok kaideler eklediler, özellikle Maksudof sarfı bu meselenin ehilleri için Kayyum Nasırî'den sonra biraz yeni münasebetler ortaya koyar, bunu kaide şekline girdirir.” şeklindeki görüşüne yer vermektedir.

“Fakat bu yolda Kayyum'dan sonra en evvel gerçekten de dile ikinci, yeni reform yapmaya girişen (Birincisi bize malum Kayyum Nasırî idi.) iki kalem görüldü. Biri İmad Nogaybek, ikincisi de Alimcan İbrahimof idi. Birincisi kendisinin sade, tabii Tatar dili ile yazılan Türlik'i⁴⁶ vasıtasıyla bu hususta çok materyaller verdi, dili ilmî araştırma yoluna girdirdi. Bununla birlikte onun bu eseri kendi yolunda gerçekten de orijinal bir eser oldu. O, Kayyum gibi imlada on ünlü aldı ve onlara kendisinden mahsus işaretler koyup uygulamaya geçirmenin ilk denemesini yaptı. Dilden bütün istisnaları çıkarmak istedi. Fakat dilde olan sözlerin münasebetinden doğan kaideleri beyan etmek için yol seçmekte harfiyen Rus gramerini taklit etti. Ancak saf Tatar dili ile yazılıp adlandırmaları da saf Tatarca olarak alması ve dilimizin fonoloji ve morfoloji kanunlarını güzel bir düzene koyup gösterme yönünden⁴⁷ şüphesiz kıymetli bir hizmet idi. Yukarıdaki Sarf-ı Türki'ler tamamen Arap ve Osmanlı eserlerine özenmişler idi. Türlik bütün manası ile tersinedir. Muharriri güya kitabın başına yazıp koyduğu: 'Bu esere hiçbir yabancı kelime girmez.' Ve bunu reaya kılan, tamamen Tatarlaşmış biten harf isimli bir kelimeyi almasak seksen sayfalık kitapta başka hiçbir yabancı-Rusça, Arapça-Farsça kelimeyle karşılaşmadım, muharririn bu fikri uygulanamasa da eseri Tatar dilini muhafaza etme yolunda çalışanlara büyük hazine olduğuna şüphe yok. İmad izlemiş, araştırmış, unutulmuş sözleri kabirden çıkarmıştır. Beş altı yüze yakın yeni terim yapmış. Bunlar elbette bizim dil araştırmalarımızda büyük materyal olacak” (Alimcan İbrahimof, Añ, sayı 21-22, yıl 1915)” şeklinde Kayyum Nasırî'den dilde reform yapmaya çalışan bir kişi olarak bahsedilmektedir.

Tatar Dilinin Edebiyat Bilimini Oluşturması Yolunda adlı bölümde 187. sayfada da Kayyum Nasırî ile ilgili: “Tatar dilinin üslup ve belagat kaidelerini araştırma ve incelemenin zayıf olsa da birinci adımı Kayyum Nasırî tarafından başladığını onun Kavaid-i Kitabiyeye'sinde Tatar dilinin üslubu ve belagati hakkında az çok inceleme hizmeti gördüğünü yukarıda söylemiş idik.” şeklinde hatırlatıcı bir bilgi verilmiştir.

Sayfa 189'da Halk Edebiyatını Derleme-Toplama, Bunu Araştırma-İnceleme Yolunda adlı bölümde: “Tatar halk edebiyatını derleme, bunu araştırma-inceleme ilk kez Kayyum Nasırî ile başlamış idi.” şeklinde Kayyum Nasırî'nin halk edebiyatına katkısından bahsedilmektedir.

⁴⁶Nogay'ın Arapça sarf sözü yerine Türlik diye isim verir. Onun bu eseri 1911'de Kazan'da orta boy olarak 80 sayfa büyüklüğünde basılıp çıktı.

⁴⁷Alparof, Şekli Esasta Tatar Grameri, sayfa 17.

193. sayfada Tabiiyyat ve Coğrafya adlı bölümde: “*Coğrafyadan ilk öncüler Haris Feyzî'nin Usul-i Coğrafya isimli büyük eseri (Kayyum Nasırî'den sonra) Fatih Kerimî'nin Muhtasar Coğrafya'sı ile işte Haris Feyzi'nin Talim-i Coğrafya gibi kitaplar oldular.*” şeklinde Kayyum Nasırî'nin eserinin coğrafyayla ilgili ilklerden olduğuna işaret edilmiştir.

Fatih Emirhan'ın biyografisinin verildiği kısımda “*Bu son makalesinde o, kısaca Tatar edebiyat tarihinden malumat verir. Bunda göze çarpan bir yönü onun Kayyum Nasırî'yi takdir edebilmesidir.*” değerlendirmesi yer almaktadır.

Sonuç

Kayyum Nasırî, Türk dünyasının özellikle de Tatar düşünce, dil ve edebiyat dünyasının önemli bir ismidir. Savunduğu düşünceler ve ortaya koyduğu eserler de bu hususta ne derece önemli birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Onu daha iyi anlamak, fikirlerinden istifade etmek için hayatı ve eserleri üzerine yapılacak her bir çalışma dil ve edebiyatla ilgili bazı çıkmazlarımızda bize yol gösterecektir. Nasırî ülkemizde gerektiği kadar araştırılmamış ve eserleri dilimize aktarılmamış biridir, bu değerli kişinin eserlerinin Türkiye Türkçesine aktarılması da ülke akademisyenlerinin önemli vazifelerindedir ve bu vazifenin ifa edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Makale Yazarının Gösterdiği Kaynaklar

Abbasov, İmran (1996), “**Kayyum Nasırî'nin Tatar Edebiyatındaki Yeri M.H. Gaynulli'nin Kayyum Nasırî Adlı Eserinden Özetle**”, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Güz, S.3, ss.79-89.

Abdulkayyum Nasırî (1922), **Kayyum Nasırî Mecmuası**, Kazan.

Abdurrahman Sadi (1926), **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Tataristan Devlet Neşriyatı Yayınları, Kazan.

Alışık, Gülşen Seyhan (2017), “**Abdu'l-Kayyum el-Nasırî'nin Lehçe-i Tatarî Adlı Eserinin Türklük Bilimindeki Yeri**”, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 23-26 Ekim, Ankara.

Ata, Bahri (2013), “**Modern Eğitim Karşısında İki Aydın: Abdulkayyum Nasırî ve Selim Sabit Efendi**”, Avrasya'da Tür Dili ve Tarihi Eğitimi Uluslararası Sempozyumu, 15-17 Mayıs, İstanbul.

- Biner, İsmet (2015), "**Türk Kaynaklarında Kayyum Nasırî**", Doğumunun 190. yılında Kayyum Nasırî Sempozyumu, 14-15 Mayıs 2015, Sözlü Bildiri, Ankara.
- Chantal, Lemercier Quelquejay (1984), "**Abdulkayyum El-Nasırî, 19. Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı**", çev. Deniz Bozer, ODTÜ Asya-Afrika Çalışmaları Grubu, Yayın no: 13, Ankara.
- Çagatay, Saadet (1952), "**Abdülkayyumnasırî**", Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt X, Sayı: 3-4 Eylül-Aralık, ss. 147-160 .
- Demirci, Metin (2015), "**Abdurrahman Sadi'nin Tatar Edebiyatı Tarihi'nde Kayyum Nasırî**", Doğumunun 190. yılında Kayyum Nasırî Sempozyumu, 14-15 Mayıs, Sözlü Bildiri, Ankara.
- Gilazov, Tahir (1952), "**Edebiyatçı Bilim Adamı ve Halkbilimci Olarak Kayum Nasırî**", Doğumunun 190. yılında Kayyum Nasırî Sempozyumu, 14-15 Mayıs, Sözlü Bildiri, Ankara.
- Gökçe, Hülya (1952), "**Şakircan Tahirî'nin Kazan Tatarlarında Avaz Metodunun Kullanılışındaki Rolü**", International Journal of Languages' Education and Teaching ISSN: 2198 – 4999, Udes, Mannheim – Germany, ss. 1395-1406.
- Hayretidinov, Aydar G. ve Şafıgullina, Rayşaniye F. (2015), "Kelâm Şerîf (Faksimile Kur'an Metni)"; Miftâhu'l-Kur'ân, Kayyûm Nâsırî, I-II, Poznaniye Neşriyatı, Kazan.
- Husnutdinov, Rasim (1952), "Kayum Nasırî'nin Bilimsel ve Tarihî Mirası ve Türk Dünyası İçin Önemi" Doğumunun 190. yılında Kayyum Nasırî Sempozyumu, 14-15 Mayıs, Sözlü Bildiri, Ankara.
- Kurban, Roza (2019) "**Tatar Bilgini Kayyum Nasiri'yi Anarken**", Erişim Tarihi, 04.03.2019, <https://www.altayli.net/dogumumnun-190-yilinda-tatar-bilgini-kayyum-Nasiri.html>, <https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/roza-kurban/tatar-bilgini-kayyum-Nasiri-yi-anarken-1756>.
- Öner Mustafa, Kaya M. Yasin ve Özşahin, Murat. (2005), "Lehçe-i Tatarî'nin Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme", УченыезапискиТаврического национальногоуниверситета им. В. И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 23 (62). No 3. г. , s. 9-19.

- Öner, Mustafa (2018a), "**Cemal Velidi ve Tatar Leksikolojisi**", Mejdunarodniy Naučno- Praktičeskiy Forum: Soxranenie i Razvitie Rodnix Yazıkov v Usloviyax Mnogonatsional'nogo Gosudarstva: Problemi i Perspektivi, Kazan, ss.145-151.
- Öner, Mustafa (2018b), "**Tatarlarda Millî Kimlik ve Folklor**", Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 24, , s. 252-259.
- Özkan, Fatma (2006) "**Fatih Kerimî'nin Türk Kadınına Bakışı**", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 20/1, ss.101-108.
- Shahgoli, Nasser (2017), "**Nasîrî' nin Sözlüğünün Farsça Tanımlarındaki Türkçe Unsurlar**", 23-26 Ekim Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara.
- Liliia Shaiakhmetova, Leysan Shayakhmetova, Rasim Khusnutdinov, Assiya Sulkarnayeva (2017), "**Tatar Virtual Institute of Kayum Nasyrî**", Journal of History Culture and Art Research, 6(6), ss. 628-633.
- Sibgatullina, Alfina (2016a), "**Miftâhu'l-Kur'ân**", İslâm Araştırmaları Dergisi, 36, ss. 179-208.
- Sibgatullina, Alfina (2016b), "**Kazan'da Yayınlanan Bir Eser**", Türkbilig, S. 31, ss.229-231.
- Türkoğlu, İsmail (2015), "**Kayyum Nasırî ve Tatar Kimliği**", Doğumunun 190. yılında Kayyum Nasırî Sempozyumu, 14-15 Mayıs, Sözlü Bildiri, Ankara.
- Türkoğlu, İsmail ve Maraş, İbrahim (2002), "**Kayyûm Nâsırî**", TDV İslam Ansiklopedisi, 25. Cilt, ss. 109-110.
- Uzun, Murat (2015), "**Abdullah Tukay'ın Tatarca Üzerindeki Etkileri**", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/4 Spring, Ankara, ss. 1423-1440.
- Yusupova, Alfiya (2015), "**Kayyum Nasırî'nin Tatar Dili Leksikografisi Alanındaki Çalışmaları**", Doğumunun 190. yılında Kayyum Nasırî Sempozyumu, 14-15 Mayıs, Sözlü Bildiri, Ankara.
- Zamaletdinova, Gülnara (2015), "**Tatar Halkının Metodik Mirası Olarak Kayum Nasırî'nin Ders Kitapları**", Doğumunun 190. yılında Kayyum Nasırî Sempozyumu, 14-15 Mayıs, Sözlü Bildiri, Ankara.

Abdurrahman Sadi Tarafından Verilen Kaynaklar⁴⁸

Ali Asgar Kemal Eserleri, "A. Rahim Mukaddimesi", sayfa 17, yıl 1925.

Alimcan İbrahimof, "Kayyum Nasırî Mecmuası".

Alimcan İbrahimof; "İmla, Dil, Edebiyat Meseleleri" (Sayfa, 122) ve "Tatarlar Arasında Devrim Hareketleri" Sayfa, 223.

Alparof, *Şekli Esasta Tatar Grameri*, sayfa 17.

Aziz Ubeydullin makalesinden 'Kayyum Nasırî Mecmuası, sayfa, 90.

Aziz Ubeydullin, "Kayyum Nasırî Mecmuası", 19. sayfa, 'Nasırî'nin Fenleri Avamlaştırma Yolunda Hizmetleri' isimli makalesi.

C. Velidi, "Tatar Edebiyatının Gidişatı", 56-64. sayfalar, 1912.

El İslah, sayı, 47; yıl, 1908, "Edebiyata Ait" isimli makale, sayfa 4.

Enmuzeç, 3-14 sayfalar.

F. Emircan, "El İslah", sayı 47, yıl 1908.

Fevakihü'l Cülesa, sayfa 593-594. 1884.

Gani Bay kitabı, sayfa 46.

İzvestiya Obşestva Arhelogiy, İstoriy İ Etnografiy Pri İmperatoskom Universiteti Tom 14, Sayfa, 4.Stranitsa 469.

Kavaid-i Kitabet, sayfa, 5.

Kayyum Nasırî Mecmuası, C. Velidi makalesi. 139-145.

Lehçe-i Tatariye, üçüncü sayfa, 1895.

⁴⁸Bu kısımda Abdurrahman Sadi'nin gösterdiği kaynakçalar ayrıca verilmiştir. Sayfa altında verilen bilgiler ve kullanılan kaynakçalar tarafımızdan parantez içinde belirtmediklerimiz hariç Abdurrahman Sadi'nin verdiği kaynaklardır. Abdurrahman Sadi'nin dönemin şartlarına mukabil kaynakça göstermede standart davranmadığı görülmektedir, düzeltilme yapılmadan kendi verdiği şekliyle konulmuştur. Abdurrahman Sadi bazen metin içinde de kaynakçalar vermektedir. Burada verilenler metin altında verdiği kaynakçalardır. Makale yazarının gösterdiği kaynaklarla karışmasın diye böyle bir tasnife başvurulmuştur.

M.Demirci Abdurrahman Sadi'nin Tatar Edebiyatı Tarihi...

Mustafadu'l Ahbar.

*Mustafadu'l Ahbar'*ın birinci bölümü, 1885, ikinci bölümü, 1900'de.

Takvim, 1884, "*Et-Teftiş ve 't-Tehakim*" isimli tenkidî makale, sayfa, 38.